

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra bohemistiky

Bc. MONIKA PITNEROVÁ

česká filologie – anglická filologie

PROCES GRAMATIKALIZACE POMOCNÉHO
SLOVESA *BÝT* V ČESKÉM ANALYTICKÉM
PRÉTERITU

Grammaticalization of auxiliary *to be* in Czech analytic preterite

Magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Božena Bednaříková, Dr.
Olomouc 2014

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, pouze s pomocí pramenů a literatury uvedených v bibliografii práce. Souhlasím s tím, aby tato práce byla využita ke studijním a pedagogickým účelům na Univerzitě Palackého v Olomouci.

Ve Šternberku dne 13. srpna 2014

Bc. Monika Pitnerová

Chtěla bych poděkovat především doc. PhDr. Boženě Bednaříkové, Dr., za její trpělivost a odborné vedení práce, dále potom za konzultace a cenné rady prof. Petru Kostovi, doc. PhDr. Ludmile Veselovské, Ph.D., a prof. RNDr. Vladimíru Petkevičovi, CSc., za to, že mi ochotně poskytl svá korpusová data týkající se příklonky -s. Velký dík patří Mgr. Soně Šinclové za její připomínky a za to, že přispěla k čitelnosti celého textu. V neposlední řadě bych také ráda velice poděkovala svým přátelům a hlavně rodině, jelikož byli poslední tři roky ochotni snášet mou fascinaci gramatikalizací.

Obsah

0. ÚVOD.....	5
1. GRAMATIKALIZACE	8
1.1 Vymezení pojmu.....	8
1.2 Jednosměrnost jako základní podmínka.....	10
1.3 Gramatikalizace jako diachronní proces se synchronními důsledky.....	12
1.3.1 Reanalýza	13
1.3.2 Morfosyntaktické změny	16
1.3.3 Fonetické změny.....	18
1.4 Gramatikalizované jednotky.....	22
1.4.1 Autosémantická slova.....	23
1.4.2 Syntetická slova	23
1.4.3. Klitika.....	24
1.4.3.1 Enklitika - Wackernagelova pozice.....	27
1.4.4 Afixy.....	28
2. PROCES GRAMATIKALIZACE ČESKÉHO ANALYTICKÉHO PRÉTERITA.....	32
2.1 Přítomné být	32
2.1.1 Sémantika	33
2.1.2 Fonetika	33
2.1.3 Morfologie.....	35
2.1.4 Syntax	39
2.2 Vývoj českého préterita	43
2.2.1 Počátek sémantických změn – reanalýza	44
2.2.2 Počátek formálních změn – dekategoriace a vytvoření subparadigmat	46
2.2.3 Principy jazykové ekonomie a fonetická eroze	47
2.2.4 Zánik syntetických minulých časů	51
2.2.5 Změny v participiu	52
2.2.6 Vznik zvrtných obligatorních tvarů	53

2.2.7 Dílčím závěrem	54
2.3 Současné analytické préteritum.....	55
2.3.1. Budoucnost préterita.....	61
3. ZÁVĚR.....	63
LITERATURA:.....	65
ANOTACE	72

0. ÚVOD

Cílem předkládané diplomové práce je podrobně popsat analytické predikáty českého préterita, zvláště potom pomocné sloveso *být*, k čemuž využijeme teorii gramatikalizace.

V první části práce definujeme teoretický rámec, z něhož dále vycházíme při vlastní analýze vývoje préterita. Pokoušíme se zde o syntézu různých přístupů, které se v současnosti v teorii gramatikalizace objevují, vycházíme tak především z knihy *Grammaticalization* (2003) od Paula J. Hoppera a Elizabeth Closs Traugott, dále potom z textů Františka Lichtenberka, Bernda Heineho, Martina Haspelmatha a z dnes již téměř „kanonického“ článku Antoina Meilleta *L'évolution des Formes Grammaticales* (1912), v němž byl poprvé užitý termín gramatikalizace.

Pozornost je věnována zejména vymezení pojmu gramatikalizace, kterou chápeme jako diachronní proces se synchronními důsledky. Jedná se o jev, který je univerzální pro všechny jazyky, v nichž probíhá prakticky trvale. Je tudíž možné tvrdit, že na gramatikalizaci lze aplikovat panchronní hledisko ve smyslu de Saussura (2007, s. 122n.). Na gramatikalizaci tak nazíráme v souladu s definicí Lichtenberka (1991, s. 38), který říká, že jde o „[...] a historical process, a kind of change that has certain consequences for the morphosyntactic categories of a language and thus for the grammar of the language.“¹ Lichtenberkova charakteristika je zcela kompatibilní s tím, co o gramatikalizaci tvrdí Meillet (1912, s. 132): „la *grammaticalisation* [zvýraznění v orig.] de certains mots crée des formes neuves, introduit des catégories qui n'avaient pas d'expression linguistique, transforme l'ensemble du système.“²

Dále jsou popsány jednotlivé stupně gramatikalizačního procesu (od počáteční sémantické změny až po fonetickou erozi) a podmínky, za nichž může ke změnám docházet. Soustředíme se také na jednotky, které gramatikalizaci podstupují a které tvoří tzv. gramatikalizační škálu plynulého přechodu³ postupující od autosémantického (plnovýznamového) slova po plně gramatikalizovanou jednotku, která zcela pozbyla svůj původní význam a je nanejvýš nositelkou gramatické funkce.

¹ „[...] historický proces, druh změny, která s sebou nese jisté důsledky pro morfologické kategorie jazyka, a tím tedy pro gramatiku jazyka.“ (Lichtenberk, 1991, s. 38).

² „Gramatikalizace jistých slov vytváří nové tvary, představuje kategorie, jež postrádaly jazykové vyjádření, mění celý systém.“ (Meillet, 1912, s. 132).

³ Heine (1992) používá metafory *cline* (plynulý přechod) *kontinuum* (continuum), *stezka* (pathway), *kanál* (channel) nebo *řetězec* (chain).

Druhá část této diplomové práce je potom věnována vlastní analýze složeného préterita v češtině, neboť vznik analytických časů je jedním z důsledků procesu gramatikalizace, na jehož počátku stála gramatikalizace původně autosémantického *být*, z něhož se následně vyvinuly další dva typy slovesa – sponové a pomocné (auxiliární). Tyto tři základní typy slovesa *být* jsou dále v práci podrobně srovnány a je podán popis jejich sémantických, fonetických, morfologických i syntaktických charakteristik a zvláštností. Pozornost je zaměřena zejména na auxiliární *být*, které spolu s tvary *l*-ového přičestí tvoří analytické préteritum.

Při popisu vývoje českého préterita sledujeme změny probíhající v daném složeném tvaru od počáteční reanalýzy až po současnost a zároveň se pokoušíme podat vysvětlení možných příčin popisovaných změn a jejich důsledků, přičemž vycházíme z historických mluvnic češtiny Miroslava Komárka, Františka Trávníčka, Antonína Dostála, Jana Gebauera a v dané době současných mluvnic Václava Philomata a Václava Jana Rosy.⁴

Tam, kde je to možné, používáme korpusová data jako podporu pro uvedená tvrzení. Využíváme Český národní korpus (ČNK), resp. jeho část SYN2010, což je synchronní reprezentativní korpus o velikosti 121 667 413 pozic. Část dat uvedených v práci byla poskytnuta Vladimírem Petkevičem, který je zpracoval pro potřeby Ústavu Českého národního korpusu a který se dlouhodobě zabývá problematikou značkování a desambiguace korpusových dat. I přes vyspělost a vysokou kvalitu zpracování ČNK nejsme vždy schopni (vzhledem k systému značkování korpusu) podat informace o přesných frekvencích výskytu všech v práci analyzovaných jevů. Préteritum je totiž v korpusu tagováno jako jediná jednotka (tj. auxiliára + *l*-ové participium) a nepočítá s možností vyhledávání např. pouze auxiliárního *být* pro 2. os. sg. (korpus tedy neumožní vyhledat přesnou frekvenci morfému *-s* navázaného na určitý slovní druh apod.). Často jsme tak odkázáni pouze na dílčí data, popř. ručně tříděné náhodně vybrané vzorky.

Avšak i navzdory problematickému získávání a uvádění exaktních statistik by měla tato práce přinést komplexní analýzu českého préterita s ohledem na jeho vývoj i současný stav. Na rozdíl od jiných prací zabývajících se podobným tématem, zde pracujeme s teorií gramatikalizace a její škálou plynulého přechodu, která na popis

⁴ V případě mluvnice Václava Jana Rosy *Čechořečnost* (původně vydané roku 1672), pracujeme s anglickým překladem z roku 1991.

vývoje českého préterita a zejména na jeho pomocné sloveso nebyla dosud aplikována, což nám umožní použít přístup, který by mohl vést k novému pohledu na jinak již dobře známý a detailně popsany jev české morfosyntaxe.

V závěru této diplomové práce se potom pokusíme nastítnit další možnosti vývoje paradigmatu složeného českého préterita, v němž prokazatelně (a již dlouhodobě) dochází ke změnám, jež jsou způsobeny a dále poháněny procesem gramatikalizace, který dnes vnímáme jako hlavní zdroj veškerých změn v jazyce.

1. GRAMATIKALIZACE

V této části práce se zaměříme na popis základních prvků gramatikalizační teorie tak, aby mohla být využita pro podrobnou analýzu českého analytického préterita.

V první podkapitole bude vymezen pojem „gramatikalizace“, dále bude definována jednosměrnost jakožto základní podmínka celého procesu a následně bude popsán i proces samotný, jenž se skládá z několika dílčích kroků. Jednotlivé stupně gramatikalizačního procesu budou nastíněny na příkladech převážně z anglického jazyka. Tento jazyk byl vybrán proto, aby bylo možné demonstrovat univerzalitu gramatikalizačního procesu a fakt, že jeho jednotlivé stupně jsou prakticky totožné, i u tak typologicky odlišných jazyků jako je angličtina a čeština. Vzhledem k tomu, že hlavní část této diplomové práce tvoří analýza příkladů z češtiny, resp. podrobný popis procesu gramatikalizace auxiliárního *být* v českém préteritu, budou v tuto chvíli uváděny příklady z českého jazyka pouze minimálně.

Na závěr této části práce budou definovány a popsány jednotlivé jednotky, které vstupují do procesu gramatikalizace a dále se ho účastní.

1.1 Vymezení pojmu⁵

Termín gramatikalizace (*la grammaticalisation*) poprvé do lingvistiky zavedl a podrobně vymezil Antoin Meillet ve svém článku *L'évolution des Formes Grammaticales* (1912). Meillet popisuje dvě možnosti, jak se do systému jazyka mohou dostat nové gramatické tvary – změny analogické (které podrobněji definujeme později) a gramatikalizaci. Pojem gramatikalizace charakterizuje následovně: „[...] le passage d'un mot autonome au rôle d'élément grammatical.“⁶ (Meillet, 1912, s. 130).

Toto je základní definice, která platí dodnes. Hopper a Traugott (2003, s. xv) potom ještě vysvětlují, že jde o „[...] process whereby lexical items and

⁵ Zejména v zahraniční literatuře je pojem *gramatikalizace* často užíván i pro výzkumný rámec zabývající se jazykovým jevem gramatikalizace. Pokud v této práci budeme odkazovat k výzkumnému rámci, budeme užívat termíny *teorie gramatikalizace* nebo *gramatikalizační teorie*. Pojem *gramatikalizace* je zde užíván pouze ve smyslu jazykového jevu, resp. procesu.

⁶ „Přechod od autonomního slova k elementu s gramatickou úlohou.“ (Meillet, 1912, s. 130).

constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions“⁷ a dále (ibid., s. 2) ještě dodávají: „[...] particular items become more grammatical through time.“⁸

Čermák (2007, s. 243) a Lotko (2005, s. 43) uvádějí podobné vymezení pojmu – podle nich se jedná o proces přechodu lexému v mluvnický prostředek, někdy spojený s konverzí v jiný slovní druh.

Všechny tyto (základní a v podstatě silně zjednodušující) definice mají společný prvek – gramatikalizaci vykládají jako proces.

Tento proces se skládá z dílčích proměn,⁹ které jsou napříč jazyky podobné a které postupují stejným směrem – jsou jednosměrné (což je jeden ze základních rysů a podmínek gramatikalizace). Gramatikalizaci tak lze považovat za jeden z jazykových zákonů, o kterých hovoří de Saussure, což v obecném smyslu umožní aplikovat panchronní hledisko. Jako příklad takového jazykového zákona uvádí de Saussure fonetické změny. De Saussure (2007, s. 122) totiž jazykové zákony popisuje jako obecné principy, které je možné vždy a všude ověřovat: „V lingvistice jsou stejně jako v šachové hře pravidla, která přežívají jakékoliv události.“ Toto se ovšem týká pouze těch nejzákladnějších společných principů, tj. stálých vlastností jazyka, nikoliv pak již konkrétních změn a procesů.

Gramatikalizační škála plynulého přechodu předkládá právě takovéto obecné společné principy, které lze vysledovat ve všech případech gramatikalizace. Jedná se o následující pohyb (převzato z Andersona, 2001):

plnovýznamové slovo > gramatické slovo > klitikon > (flektivní) afix

Givón (1979) potom ještě popisuje, jak gramatikalizace prochází jednotlivými jazykovými plány:

diskurs > syntax > morfologie > morfonologie > nula

⁷ „Proces, v jehož rámci lexikální jednotky a konstrukce v určitém jazykovém kontextu začnou plnit gramatické funkce.“ (Hopper a Traugott, 2003, s. xv).

⁸ „Určitá jednotka se v průběhu času stává gramatičtější.“ (Hopper a Traugott, 2003, s. 2).

⁹ Tyto dílčí proměny budou popsány dále v práci.

Tyto tzv. gramatikalizační stezky jsou, jak již bylo řečeno, jednosměrné.¹⁰ Postupují podle škály plynulého přechodu a skrze jednotlivé jazykové plány, jak ukazuje Givónovo schéma výše. Je třeba si ale uvědomit, že se jedná o kontinuum – pojmy na škále plynulého přechodu označují určité shluky či ohniska, která jsou silně zobecněná. Jazykové tvary „nepřeskakují“ náhle z jedné kategorie do druhé, ale v průběhu času prodělávají drobné změny. Nedochozí tak k žádným náhlým přechodům. V tomto smyslu proces gramatikalizace připomíná evoluci, ostatně i anglický termín pro škálu plynulého přechodu „cline“ byl přejat z evoluční biologie.¹¹

Není snadné přesně stanovit hranice mezi plnovýznamovým slovem a gramatickým slovem, mezi gramatickým slovem a volnou příklonkou, stejně tak nelze jednoznačně určit např. hranici mezi syntaxí a morfologií či zařadit jednotlivé body ze škály plynulého přechodu do konkrétního jazykového plánu. Např. už Jakobson (1971) klitika charakterizuje¹² jako přechodný jev na hranici mezi morfologií a syntaxí.

Hopper a Traugott (2003) považují Andresonovu škálu za natolik obecnou, že ji lze pokládat za univerzální. Jakýkoliv pokus stanovit podrobnější škálu by pravděpodobně byl jazykově specifický, nejen co se týče užitých termínů (ne všechny jazyky mají tytéž jednotky, např. členy), ale i s ohledem na jejich pořadí, a tím pádem i průběh gramatikalizačního procesu.

1.2 Jednosměrnost jako základní podmínka

Jak již bylo naznačeno, gramatikalizace je směrová změna. Na výše uvedených škálách postupuje zleva doprava, což je pro nás zcela klíčová vlastnost. Lexikální jednotky se mění na gramatické, nikoliv naopak (viz např. studie Martina

¹⁰ Výjimky z jednosměrnosti samozřejmě existují, ale jsou poměrně řídké. Popisuje je např.: Rubino (1994), Nevis (1986) nebo Norde ve své monografii *Degrammaticalization* (2009) a další.

¹¹ Pojem zavedl anglický evoluční biolog Julian Huxley (1887–1975). Jedná se o odstupňované kontinuum, které definuje postupně probíhající vývojové změny jednotlivých druhů. Huxley byl velkým zastáncem teorie přirozeného výběru, jedním z hlavních tvůrců moderní evoluční syntézy (nové syntézy) a ve své době jedním z mála biologů, kteří věřili, že vývoj probíhá postupně, po malých krocích, nikoliv po saltacích (velkých skocích). Přeneseně se tento jeho termín užívá i v lingvistice, kde označuje stupnici nepřetržitého plynulého přechodu. V teorii gramatikalizace tak potom označujeme proces jazykových změn, během něhož se autosémantické slovo mění na sysémantikum nebo afix.

¹² Podrobnějšímu popisu klitik se budeme věnovat dále v práci.

Haspelmatha *Why is grammaticalization irreversible?* (1999)). Přestože existují i opačné příklady, jedná se spíše o výjimky popsané v případových studiích, kterých ovšem zatím nebylo tolik, aby dokázaly narušit celou teorii gramatikalizace.¹³ Navíc, jak poznamenává Heine a Kuteva (2002, s. 4), „no instances of complete reversal of grammaticalization have been discovered so far.“¹⁴

Ačkoliv tedy směrovost jazykových změn obecně nelze považovat za absolutní „fyzikální zákon“ (výjimky dnes připouštějí i velcí zastánci teorie gramatikalizace a o problematice se debatuje), lze říci, že existuje silná tendence právě k jednosměrnosti, a to nejen v procesu gramatikalizace, ale i v jiných jazykových procesech, resp. u jiných jazykových jevů. Hopper a Traugott (2003, s. 17n.) popisují směrové fonetické změny, které se napříč jazyky odehrávají tak často, že je jim přiřítán statut jazykové univerzálie. Stejně je potom za univerzálii považována i směrovost gramatikalizačního procesu, jelikož je doložena na tolika příkladech, že můžeme tvrdit, že se její charakter z roviny teoretické posunul na rovinu empirickou.

Četné příklady jednosměrnosti v procesu gramatikalizace z více než pěti set nejrůznějších (často geneticky nepříbuzných) jazyků posbírali a popsali Bernd Heine a Tiana Kuteva ve svém lexikonu *World Lexicon of Grammaticalization* (2002). Jejich příklady jsou ilustrací jasněho posunu autonomních jednotek lexikální zásoby k jednotkám gramatickým.¹⁵ Množství v lexikonu popsanych případů dokládá, že se nejedná o náhodu, ale že musí existovat nějaké obecnější pravidlo stojící za procesem gramatikalizace.

¹³ Viz pozn. 10.

¹⁴ „Dosud nebyly objeveny žádné případy úplného obrácení procesu gramatikalizace.“ (Heine a Kuteva, 2002, s. 4)

¹⁵ Heine a Kuteva (2002) se však při svém popisu neopírají o námi uvedenou gramatikalizační škálu plynulého přechodu, ale pojímá gramatikalizaci jako především sémantický proces a nevěnují větší pozornost změnám formálním, což neodpovídá přístupu naší práce, v níž se pokoušíme sledovat a popisovat především formální změny, které s sebou proces gramatikalizace přináší. Podrobněji viz následující podkapitola.

1.3 Gramatikalizace jako diachronní proces se synchronními důsledky

Proces gramatikalizace lze zhruba rozdělit na několik za sebou následujících kroků, obvykle jsou udávány tyto¹⁶:

- 1) reanalýza
 - a) desémantizace
 - b) extenze
 - c) analogizace
- 2) morfosyntaktické změny
 - a) dekategoriace
- 3) fonetické změny
 - a) částečná fonetická eroze (?kliticizace¹⁷)
 - b) částečná fonetická eroze (změna ve (flektivní) afix)
 - c) úplná fonetická eroze (změna v nulový morfém)

Každý z těchto stupňů pracuje s jinou gramatikalizovanou jednotkou¹⁸ ze škály plynulého přechodu a vztahuje se k jiné jazykové rovině (viz Givónova škála). Tyto obecné stupně procesu gramatikalizace se pak dále skládají z již konkrétních a jazykově specifických změn, které se mohou (podle toho, jaká lexikální jednotka jimi prochází) částečně lišit i v rámci jednoho jazyka.

Na první stupeň (reanalýzu, která obsahuje především sémantické posuny) v této práci nazýváme jako na stupeň sémantický, na zbývající dva stupně (morfosyntaktické a fonetické změny) jako na stupně formální.¹⁹

Ačkoliv jsou jednotlivé stupně navzájem úzce propojeny a plynule navazují jeden na druhý, nemusí gramatikalizace vždy projít všemi stupni (často jimi neprochází), některé kroky mohou být přeskočeny nebo splývat. Proces

¹⁶ Body 1), 2) a 3) vycházejí z Hoppera a Traugott (2003), jednotlivé dílčí kroky jsou potom již naše doplnění.

¹⁷ Kliticizace je zde s otazníkem, protože je velice obtížné ji jednoznačně zařadit do morfosyntaktických, či fonetických změn. Jak bude dále pojednáno, považujeme klitika jako jednotky morfosyntaxe, které se na tuto svou úroveň ovšem dostaly díky fonetickému procesu (tj. fonetické erozi).

¹⁸ Gramatikalizované jednotky budou podrobněji popsány v následující podkapitole.

¹⁹ Tento přístup jsme zvolili proto, že předpokládáme, že ne každý posun či změna významu musí bezprostředně vést ke gramatikalizaci (může se jednat např. pouze o lexikalizaci).

gramatikalizace se také může zastavit na jakékoliv z uvedených úrovní, a nemusí tak být vůbec dokončen, což nás vede k rozlišení právě na tyto dvě fáze.

Fázi sémantickou chápeme jako přípravnou fázi k vlastní gramatikalizaci – jednotky prodělávající tuto fázi, či jednotky, které se v této fázi zastavily (ať již zdánlivě, nebo skutečně), ještě nepovažujeme za jednotky jednoznačně podstupující proces gramatikalizace, ale nazíráme na ně jako na jednotky s potenciálem gramatikalizovat se. U takových případů je potřebné zohlednit stále existující silnou tendenci podléhat i dalším stupňům gramatikalizačního procesu, ovšem nemusí k nim vždy nutně docházet, proto by dle našeho mínění bylo předčasné o nich jako o gramatikalizujících se jednotkách hovořit.

Fázi formální pak již považujeme za vlastní gramatikalizaci. Jedná se o fázi po proběhnutí nezbytných sémantických změn – jednotka se již stává součástí gramatického systému jazyka a ustaluje se v něm – formalizuje se. Postupně pak nabývá vlastností jiných gramatických jednotek daného jazykového systému a ztrácí své původní vlastnosti autosémantického slova.²⁰

1.3.1 Reanalýza

Tento stupeň je pravděpodobně nejproblematičtější a nejproblematizovanější částí (počínajícího) gramatikalizačního procesu. I přesto, že existuje velké množství nejrůznějších definic, je velice obtížné reanalýzu přesně a jednoznačně charakterizovat, což se odráží i v odlišných přístupech jednotlivých jazykovědců. Hopper a Traugott (2003) ji považují za základní krok, Heine a Kuteva (2002) s ní nepracují vůbec, a to právě kvůli již zmíněné problematické definovatelnosti. Haspelmath (1998) dokonce tvrdí, že neexistuje žádný vztah mezi reanalýzou a gramatikalizací.

Pojem reanalýza, se kterým v této práci budeme pracovat, popisujeme pomocí sémantických změn a současně vycházíme ze známé definice, kterou přinesl Langacker (1977, s. 58): „change in the structure of an expression or class of expressions that does not involve any immediate or intrinsic modification of its

²⁰ Příkladem „formalizace“ původního autosémantického slova může být sloveso, které pozbývá svého paradigmatu či jeho částí, současně nabývá vlastností typických pro auxiliární slovesa apod.

surface manifestation“,²¹ a z příkladu uvedeného Hopperem a Traugott (2003), na němž tento krok dále ilustrujeme.

Reanalýzu tedy chápeme jako více méně abstraktní proces, který není nijak viditelně demonstrován na povrchové rovině jazykového systému. Jedná se o postupnou sémantickou změnu, pro niž musí být příznivé podmínky – vyžaduje určitý jazykový kontext, z něhož následně vychází. Reanalýzu můžeme odhalit pouze díky analogii (protože, jak již bylo řečeno, nezanechává žádné formální stopy). Pokud se reanalyzovaný výraz nešíří pomocí analogie v dalších kontextech (včetně kontextů, kde byl jeho výskyt dříve nepravděpodobný či dokonce nemožný), nejedná se o reanalýzu, ale pouze o sémantickou změnu (např. lexikalizaci či pragmatikalizaci).

První část reanalýzy tvoří desémantizace, ztráta původního významu. V angličtině se používá termín „bleaching“, což doslova znamená vyblednutí. Tato metafora je příhodná, neboť význam výrazu, u něhož dochází k desémantizaci, se „opotřebovává“, již není pocíťován tak silně jako zpočátku.

Pokud výraz přestává být konkrétní (dekonkretizuje se), dochází ke změně jeho užívání a může se rozšířit na další kontexty. Toto ovšem ještě stále nemusí nutně značit proces gramatikalizace – může pouze probíhat již zmíněná lexikalizace.

Spojovacím můstkem mezi sémantickou (a pro nás přípravnou) fází gramatikalizačního procesu a vlastním procesem gramatikalizace je analogie.

O analogii píše již Antoine Meillet (1912) a považuje ji vedle gramatikalizace za jeden ze dvou hlavních procesů, díky nimž se do jazykového systému dostávají nové gramatické tvary.

Meillet (1912, s. 132) ovšem analogii a gramatikalizaci rozlišuje – analogii nepovažuje za možnou součást gramatikalizace, ale charakterizuje ji takto: „l’analogie peut renouveler le detail des formes, mais laisse le plus souvent intact le plan d’ensemble du système existant.“²² V Meilletově době nebyl koncept analogie dostatečně rozpracován, tudíž se jeho definice neslučuje s tím, jak je chápána analogie dnes,²³ nicméně Meilletova definice analogie má velice blízko k pojmu

²¹ „Změna ve struktuře výrazu nebo skupiny výrazů, která ale nezahrnuje žádnou okamžitou nebo opravdovou úpravu jeho povrchové manifestace.“ (Langacker, 1977, s. 58).

²² „Analogie může renovovat detaily jednotlivých tvarů, obvykle ale zanechává strukturu existujícího systému nedotčenou.“ (Meillet, 1912, s. 132)

²³ Analogie je dnes vnímána jako regularizace na základě podobnosti a systémové shody. Silný proces, který „zpravidelňuje“ systém, v němž odstraňuje anomálie. Proces probíhající analogie označujeme jako analogizaci.

reanalýza, který Meillet neznal, a, jak již bylo zdůrazněno, reanalýza se manifestuje pomocí analogie. Je tedy patrné, že Meillet si byl vědom toho, že v jazyce existuje něco jako je reanalýza, pouze při pokusu o definici tohoto procesu používal jiné termíny a přístup.

Hopper a Traugott (2003) reanalýzu demonstrují na změně účelového *be going (to)* na pomocné *be going to*, které vyjadřuje futurum.

1) *I am going to marry Mary.*

Na počátku je třeba kontext příznivý pro změnu – v tomto případě se jedná o původní význam věty 1), který doslova znamená **Jedu, abych si vzal Marii*. Rozbor věty tedy vypadal takto: [*I am going [to marry Mary].*]. Průběhový tvar [*am going*] vyjadřuje probíhající děj, *to*-infinitiv [*to marry*] potom účelovost. Vyjádření futura je zde přítomno implicitně (někam jedu, **abych** se oženil, což je akt, který se odehraje v budoucnosti). V daném kontextu muselo navíc chybět vyjádření směrovosti (adverbium místa bezprostředně následující po konstrukci *be going to*). Toto vše vedlo k tomu, že účelovost byla upozaděna, „vybledla“ (přestala být pociťována jako hlavní) a vyjádření budoucnosti se mohlo stát tím nejzásadnějším.

Proběhla zde tedy první část procesu reanalýzy – desémantizace, s níž je bezprostředně svázána a ihned na ni navazuje i sémantická extenze, která mění rozbor věty, jenž nyní vypadá následovně: [*I [am going to] marry Mary*].

Tvar [*am going*] se změnil na auxiliární [*am going to*] a namísto průběhu nyní vyjadřuje bezprostřední budoucnost, lexikální sloveso je již bez *to*-infinitivu (obsahuje pouze holý infinitiv [*marry*]), jelikož vyjádření účelu se ztrácí a není již pociťováno jako potřebné.

Jako důkaz reanalýzy by ovšem tyto dva sémantické posuny nestačily, to, že k první (přípravné) fázi gramatikalizačního procesu skutečně došlo, demonstruje až analogizace, díky níž se tvar [*be going to*] rozšířil i do dalších (zpočátku pouze podobných, později i méně pravděpodobných) kontextů, jako je např. věta *I am going to like your husband*.²⁴ Tento příklad by nikdy nemohl poskytnout původní kontext, v jehož rámci by k reanalýze došlo, neboť zde chybí jasná účelovost s pouze implicitním futurem.

²⁴ Čes.: „Budu mít rád tvého manžela.“

Z tohoto příkladu je patrné, že reanalýza vyžaduje příznivé podmínky a patří na rovinu diskurzu. Pokud reanalýza skutečně proběhne (tj. musí dojít k analogizaci tvarů vzniklých sémantickými změnami), má potenciál ovlivňovat celý systém, a můžeme tedy hovořit o počátku gramatikalizačního procesu, neboť jednotlivé kroky tvořící proces gramatikalizace jsou navzájem propojené, což znamená, že analogizace již zasahuje do formální fáze gramatikalizačního procesu – tvoří spojovník mezi sémantickým posunem a morfosyntaktickými změnami.

1.3.2 Morfosyntaktické změny

Jazyk je považován za systém, který má samoorganizující povahu, což znamená, že pokud dojde ke změně části systému, zbytek systému na tuto změnu reaguje. De Saussure (2007, s. 116) ve své slavné metafoře přirovnává jazyk k šachové hře: „Každý tah v šachu znamená pohyb jedné figurky; stejně tak změny v jazyce zasahují jen izolované prvky. Přesto má tento tah odezvu v celém systému, a hráč nedokáže dosah jeho účinků přesně předvídat. Změny hodnot z něj vyplývající budou podle okolností buď nulové, nebo velmi závažné, či jen průměrné. Takový tah může celou partii revolučně změnit a mít důsledky i pro figurky, které stojí momentálně mimo. [...] u jazyka je tomu právě tak. Posun jedné figurky je fakt zcela odlišný od rovnovážného stavu předchozího i následného.“

Pokud proběhne fáze reanalýzy a analogizovaný tvar začne plnit určité gramatické funkce, přestane být pocíťován jeho původní lexikální význam, což vede k tomu, že daný tvar může (vedle významu) ztratit i své původní formální charakteristiky, současně ale nabývá nové. Tento proces označujeme jako dekategoriace a formální charakteristiky ztrácené i nabývané jsou vždy jazykově a slovnědruhově specifické dle toho, k jaké třídě slov gramatikalizovaný výraz patřil a do jaké skupiny gramatických jednotek vstupuje. Obvykle je gramatikalizace spojována i se slovnědruhovým transferem, což ale není vždy nezbytné, jak ostatně vidíme na příkladu autosémantických a auxiliárních sloves.²⁵

Nicméně je velice důležité uvědomit si, že gramatikalizace nemusí znamenat zánik původního významu a formy – vedle gramatikalizované formy totiž

²⁵ Pokud tedy skupinu auxiliárních sloves nepovažujeme za samostatný slovní druh se specifickými vlastnostmi, či za pouhý element morfosyntaxe (viz např. Greenbaum a Quirk (2009)).

může dále přežívat i původní lexikální jednotka. V takovémto případě je potom mluvčí vnímá jako dvě odlišné jednotky mentálního slovníku.²⁶

Typickou ukázkou mohou opět být auxiliární slovesa, která se vyvinula ze sloves plnovýznamových. Obvykle totiž v jazyce existuje jak původní lexikální sloveso, tak nově vzniklé pomocné.

Příkladem může být anglické auxiliární *have*, které se používá v předpřítomném čase.²⁷

2) *I have read the book.*²⁸

Věta 2) znázorňuje dnešní užití pomocného *have* jako součást vyjádření předpřítomného času. Původně ale *have* vyjadřovalo pouze posesivitu a celá struktura dané věty vypadala následovně:

3) *I have the book read.*²⁹

Have je ve větě 3) plnovýznamové (a posesivní) sloveso s objektem *the book*, který je modifikován adjektivním deverbativním přívlastkem *read*. V důsledku toho, že angličtina ztrácela flexi (a tudíž i možnost vyjadřovat kongruenci), přibližovaly se deverbativní přívlastky slovesům (v podstatě měly povahu participií). Postupně začaly být za slovesa považovány úplně (došlo k reanalýze) – z posesivního *have* se stalo auxiliární *have*, adjektivum se stalo lexikálním slovesem s vlastním objektem (což byl také důsledek reanalýzy, neboť jestliže reanalýza vedla k tomu, že původní adjektivum začalo být považováno za lexikální sloveso, bylo nutné změnit pozici objektu, jelikož standardní pozicí objektu již byla pozice za slovesem).

Poté, co *have* nabylo statutu auxiliárního slovesa, získalo i formální charakteristiky anglických pomocných sloves³⁰ – došlo k dekategoriaci.³¹

²⁶ Toto tvrzení dokážeme v další části práce na příkladu existence dvou paradigmat českého lexikálního a auxiliárního *být*.

²⁷ Při popisu vývoje předpřítomného času vycházíme z Macháčka (1963).

²⁸ Čes.: „Četla jsem tu knihu.“

²⁹ Čes.: „Mám tu knihu přečtenou.“

³⁰ Navíc může podstupovat další stupně gramatikalizačního procesu (viz následující podkapitola).

³¹ Nicméně v angličtině stále existuje plnovýznamové sloveso *have*, které vyjadřuje posesivitu, váže přímý předmět a samo využívá jiná pomocná slovesa (např. *do*).

Pomocné *have* na sebe váže zápor (příklad 4)), nevyžaduje tvoření otázky s pomocným slovesem *do*³², protože se v otázkách samo invertuje (příklady 5)), objevuje se v krátkých odpovědích (příklady 6) apod.

4) *I have **not** read the book ~ I haven't read the book.*³³

5a) *Have you read the book?*³⁴

5b) **Do you have read the book?*

6a) *Yes, I have.*

6b) *No I haven't.*³⁵

V angličtině tak mohl vzniknout nový druh času – předpřítomný čas vyjadřující děj, který proběhl v minulosti, ale mající následky v současnosti, což s sebou neslo velké důsledky pro systém anglických časů nejen v době vzniku tohoto nového času, ale i později, kdy analogicky k předpřítomnému času vznikl i čas předminulý.

Morfosyntaktické změny jsou vždy systémové změny, přičemž nezáleží na tom, o jak rozsáhlou změnu jde. Jak jsme ilustrovali na de Saussurově metafoře, může být rozsáhlá, či nulová; systémové zde totiž nutně neznamená měnící celý systém, ale pouze to, že systém je tvořen morfologií a syntaxí, tudíž to, co se týká těchto dvou jazykových rovin, se automaticky stává součástí systému, k jehož ovlivnění může, ale nemusí, dojít.

1.3.3 Fonetické změny

Jedinou fonetickou změnou způsobenou postupující gramatikalizací je fonetická eroze, která se projevuje velkým počtem nejrůznějších variant – od redukce přízvuku, „stažení“ konstrukce, fúze gramatického slova s lexikálním slovem až po úplnou eliminaci jednotky z povrchové roviny (tedy po vznik nulového morfému).

³² Tzv. *do*-support.

³³ Čes.: „Nečetl jsem tu knihu.“

³⁴ Čes.: „Četl jsi tu knihu?“

³⁵ Čes.: „Ano, četl.“; „Ne, nečetl.“

Fonetická eroze funguje na principu jazykové ekonomie, jejíž základní premisou je vyjádřit význam nebo funkci za cenu co nejnižších „nákladů“. Gramatická slova již ze své podstaty obvykle nenesou (téměř) žádný nezávislý význam, ale pouze funkci. Jedná se o „slovo nemající autonomní lexikální význam, mající význam relační [...]“ (Lotko, 2005, s. 113) a „[...] sloužící k vyjadřování vztahů mezi autosémantiky nebo operacím s nimi“ (Čermák, 2007, s. 287). Díky této vlastnosti gramatických slov u nich často pozorujeme odlišné fonetické vlastnosti, což se domníváme, je způsobeno právě principy jazykové ekonomie.

Gramatická slova (syněmantika) tvoří, stejně jako klitika, uzavřenou kategorii slov, s určitým uzavřeným počtem slov a jejich možných slovních tvarů, z čehož logicky vyplývá, že musí docházet k jejich častému opakování. Navíc syněmantika, opět podobně jako klitika, mívají ustálenou (tudíž předpokladatelnou) pozici ve větě nebo frázi. Jestliže jsou často opakována (na ustáleném a předpokladatelném místě), účastníci komunikace je dobře znají, a jazyk si tedy může dovolit „snížit náklady“ na jejich realizaci při současném zachování srozumitelnosti tím, že „povolí“ jistou míru fonetické eroze. Nejedná se ovšem pouze o jednotlivá gramatická slova, mnohdy jsou takto „zasaženy“ i celé gramatikalizované konstrukce.

V části 1.3.1 jsme na příkladu konstrukce *be going to* popisovali reanalýzu, nyní si na tomtéž příkladu můžeme znázornit fonetickou erozi, konkrétně případ „stažení“ konstrukce.

V již na systém adaptované gramatikalizované konstrukci *be going to* došlo k fonetické erozi – ke vzniku staženého tvaru *be gonna*, který se ovšem může vyskytovat pouze v těch tvarech, v nichž se vyskytuje i nestažená gramatikalizovaná konstrukce, tedy ve vazbě *be going to* + V_{lex} , nikoliv v každé větě (frázi) obsahující po sobě následující skupinu *be going to*.

4a) *I am going to marry Mary.*

4b) *I'm gonna marry Mary.*³⁶

5a) *I am going to go to London.*

5b) *I'm gonna go to London.*³⁷

³⁶

Čes.: „Vezmu si Marii.“

³⁷

Čes.: „Pojedu do Londýna.“ (Doslova: „Chystám se jet do Londýna.“).

6a) *I am going to London.*

6b) **I'm gonna London.*³⁸

7a) *I am going to London next Monday.*

7b) **I'm gonna London next Monday.*³⁹

Věty 4a) až 5b) vyjadřují futurum, věty 6a) a 6b) směřovost, která během procesu reanalýzy tvořila její restrikcí (jedno z omezení, kvůli kterým reanalýza v některých konstrukcích neproběhla), nejedná se zde tedy o futurum, ale o probíhající akci. Pokud by zde měla být vyjádřena budoucnost, muselo by být přidáno příslovečné určení času (viz věty 7a) a 7b)), nicméně toto futurum je vyjádřeno pouze lexikálními a nikoliv gramatickými prostředky. Vzhledem k tomu, že ve větách 6a) až 7b) ke gramatikalizaci nedošlo, nemůže dojít ani k procesu fonetické eroze.

Negramatikalizovaný tvar vyžaduje plnou nestaženou formu, jediná část, v níž může dojít ke stažení, je příklonné pomocné sloveso *be*, konkrétně jeho supletivní tvar pro 1. os. sg. *am* > *'m*, což ale nesouvisí s procesem gramatikalizace konstrukce *be going to* vyjadřující futurum, nýbrž se dotýká stažených tvarů příklonných pomocných sloves.

Tímto se také dostáváme k problematice kliticizace. Jak již bylo několikrát uvedeno, považujeme v této práci klitika⁴⁰ za jednotky morfosyntaxe, či ještě lépe, za systémové jednotky stojící na pomezí morfologie a syntaxe, mezi nimiž tvoří jakýsi „mústek“. Problémem ovšem zůstává, jak původní nepříklonné gramatické slovo (navíc ještě vytvořené z původního plnovýznamového slova, tj. jednotky syntaktické roviny) přejde do roviny morfosyntaxe.

Podobně jako při procesu dekategorizace, kdy nově vzniklé gramatické slovo přebírá morfologické vlastnosti typické pro ostatní gramatická slova daného jazyka, adaptuje se toto nové synsémantikum i po stránce fonetické – přejímá fonetické vlastnosti a zasahují ho fonetické procesy gramatickým slovům vlastní.

³⁸ Čes.: „Jedu do Londýna.“

³⁹ Čes.: „Příští pondělí jedu do Londýna.“

⁴⁰ O klitikách bude zvlášť podrobněji pojednáno v následující části práce.

Palková (1994, s. 282) klitika (konkrétně příklonky) popisuje jako „jednoslabičná slova s převážně gramatickým nebo velmi obecným významem, která údajně „nemohou mít přízvuk.“⁴¹ Do této skupiny se pak řadí obvykle krátké tvary zájmen [...], jednoslabičné tvary slovesa *býti* ve funkci pomocného slovesa, jednoslabičné spojky, atp.“

Ztrátu přízvuku považujeme za druh fonetické eroze, jelikož jde o ztrátu fonetické vlastnosti – i zde, domníváme se, je příčinou jazyková ekonomie. Ztráta přízvuku potom otevírá dveře i dalším fonetickým změnám. Je celkem obvyklým jevem, že z příklonek volných se lehce stávají příklonky vázané. Jako příklad nám opět může posloužit anglické auxiliární *have*.

8) *I've read the article.*⁴²

9a) *I have a dog.*⁴³

9b) **I've a dog.*

Na větách 8) a 9) je názorně vidět, že ke stažení může dojít pouze u pomocného *have*, nikoliv u *have* vyjadřujícího posesivitu (příklad 9)), neboť stažený tvar jakožto důsledek ztráty přízvuku může mít pouze gramatické (tj. gramatikalizované) slovo, nikoliv slovo lexikální (tj. plnovýznamové). Je to de facto stejný případ, který popisuje Palková v citaci výše, kde zdůrazňuje, že do skupiny příklonek patří jednoslabičné tvary slovesa *být*, ale pouze pokud jsou ve funkci pomocného slovesa.

Stažením vzniká z volné příklonky vázaná, což nenesे prakticky žádný důsledek pro rovinu morfosyntaxe, neboť rozdíl mezi těmito dvěma variantami příklonek je takřka minimální, jedná se jen o další stupeň fonetické eroze. Nicméně z vázané příklonky je pouze krok ke změně v afix, což s sebou již nese velice závažné důsledky.

Dobrym příkladem je minulý čas v polštině, v němž se pomocné sloveso *být* gramatikalizovalo do té míry, že se stalo afixem navázaným na lexikální sloveso:

⁴¹ Palková (1994, s. 282) potom ještě doplňuje, že za určitých podmínek (ve specifickém kontextu) přízvuk nést mohou. Těmito případy se však zde zabývat nebudeme.

⁴² Čes.: „Četl jsem ten článek.“

⁴³ Čes.: „Mám psa.“

10) *Byłam w domu.*⁴⁴

V příkladu 10) vidíme, že polština má nyní syntetický minulý čas: ve tvaru *byłam* indikují afixy *-la*⁴⁵ funkci minulého participia, feminina; původní tvar pomocného slovesa *być* („být“) pro 1. os. sg. *jestem* se gramatikalizoval na dnešní *-m* a stal se nedílnou součástí polské slovesné flexe.

V krajním případě může fonetická eroze vést k úplnému povrchovému zániku gramatické jednotky, v takovém případě ovšem její funkci zpravidla přebírá jiná jednotka (např. nulový morfém).

Fonetické změny (tj. fonetická eroze) tedy operují na fonetické rovině jazyka, ovšem s důsledky pro morfosyntaktickou rovinu – tedy gramatický systém daného jazyka, který tak ovlivňují a přetváří.

1.4 Gramatikalizované jednotky

Jazyky rozlišují mezi lexikálními (plnovýznamovými, autosémantickými) a gramatickými (funkčními, synsémantickými) slovy. Je uváděno (např. Yule (2007)), že v některých jazycích (např. čínštině) je mezi nimi velice tenká hranice a množství autosémantik se používá ve funkci synsémantik. Lze ale také tvrdit, že se jedná o jistý druh formálního synkretismu dvou jednotek mentálního slovníku, nikoliv o užití jediné jednotky, která nese význam i gramatickou funkci v podstatě současně. Tohoto pojetí se držíme i v této práci.

Kromě samostatných synsémantických slov ovšem pracuje teorie gramatikalizace i s jednotkami s vyšším stupněm vázanosti, tj. jednotkami, které nejsou volné, nestojí samostatně, ale vždy si hledají svého hostitele⁴⁶ – jedná se o příklonky (klitika) a afixy vzniklé postupným procesem gramatikalizace, konkrétně fonetickou erozí.

V následujících kapitolách budou podrobněji představeny jednotlivé jednotky, s nimiž teorie gramatikalizace pracuje, přičemž se soustředíme zejména na

⁴⁴ Čes.: „Byla jsem doma.“

⁴⁵ Jedná se o dva tvarotvorné sufixy *-l-* + *-a-*, které však zde pro zjednodušení a přehlednost uvádíme v podobě *-la*. Toto zjednodušení nemá pro předkládanou práci žádné negativní důsledky.

⁴⁶ Obvykle lexém, na který se váže příklonka, který *hostí* příklonku.

klitika (zvláště potom na příklonky), neboť jsou klíčová pro další část této práce, v níž budou analyzovány tvary českého analytického préterita.

1.4.1 Autosémantická slova

Plnovýznamová slova jsou nositeli nezávislého lexikálního významu, tvoří otevřenou třídu slov, což znamená, že do ní mohou poměrně snadno pronikat nové jednotky podle toho, jak se mění mimojazyková realita. Nové jednotky vznikají mnoha různými způsoby – přejímáním, odvozování, zkracováním či vytvářením úplně nových pojmenování apod.

Kromě svého jasného významu mají ještě svou obecnou slovnědruhovou funkci. Zpravidla se sem řadí substantiva, adjektiva, verba a adverbia.

1.4.2 Syntémantická slova

Gramatická slova zpravidla nenesou, na rozdíl od slov autosémantických, nezávislý význam, ale pouze funkci. Pokud bychom u syntémantik hovořili o významu, museli bychom použít výraz „závislý význam“, který může být buď relační (např. u prepozic) nebo substituční (např. u pronomin). Syntémantika slouží k vyjadřování vztahů mezi autosémantikou. Tvoří uzavřenou třídu slov, což znamená, že do ní poměrně těžko pronikají nové jednotky. Jediným procesem, který může skupinu syntémantik rozšířit, je proces gramatikalizace.

Jako gramatická slova v této práci označujeme pouze ty jednotky, které mají mimo obecné charakteristiky syntémantik ještě relativní fonetickou a syntaktickou nezávislost, což znamená, že nejsou vázány na žádného hostitele, s nímž by např. tvořily přízvukový celek nebo nějakým jiným způsobem fúzovaly. Gramatická slova, která jsou sice psána odděleně, ale jsou nějakým způsobem vázána na hostitele, označujeme jako klitika, která vedle „závislosti“ vykazují i další specifické vlastnosti, o nichž je podrobně pojednáno níže. Toto rozdělení nám pomůže popsat a pochopit specifčnost klitik v rámci jazykového systému a také nám umožní detailně popsat jednotlivé gramatikalizační stupně, neboť při procesu gramatikalizace předchází stupeň „nevázané syntémantikou“ stupni „klitikon“, který je považován za jednotku z hlediska roviny morfosyntaxe vázanější.

1.4.3 Klitika

„Klitika“ je souhrnný název, kterým označujeme dva typy jazykových jednotek – proklitika (předklonky) a enklitika (příklonky). Lotko (2005, s. 60) klitika popisuje jako „třídu zpravidla nepřízvučných slov kladených na pevné místo za nebo před přízvukované slovo, které vyjadřuje různé významy pronominální, pomocných sloves, partikulí aj.“ Toto je ovšem velice zjednodušená definice. Veselovská (2001, s. 33) udává, že: „Klitika (sic!) je příkladem jazykové jednotky, která při svém zařazení vyžaduje komplexní definici na základě všech jazykových plánů, tzn. jejíž charakteristika je specifická jak v oblasti fonetiky, morfologie a syntaxe, tak i sémantiky a pragmatiky.“

V kapitole 1.3.3 jsme stručně popsali fonetické vlastnosti, které klitika získala díky postupujícímu procesu gramatikalizace a jež bylo nezbytné nastínit právě pro pochopení celého procesu změn, které mají sice původ ve zvukové rovině, avšak jejich důsledky jsou na rovině morfosyntaktické. Vzhledem k tomu, že se zde pokoušíme popsat gramatikalizaci jako jev systémový, tedy týkající se gramatiky (tj. morfologie a syntaxe), budeme se při popisu klitik dále věnovat především jejich morfosyntaktickým vlastnostem a charakteristikám. Nebudeme se zde zabývat ani sémantickými či pragmatickými vlastnostmi klitik, jelikož pro nás nejsou, vzhledem k potřebám a charakteru této práce, podstatné.

Jak již bylo uvedeno, existují klitika dvojího druhu: proklitika (předklonky) a enklitika (příklonky). Proklitika se objevují před svým hostitelem, enklitika za ním.⁴⁷ Většina níže uvedených vlastností je společná oběma druhům klitik, v závěru ovšem stručně nastíníme jednu ze základních vlastností většiny slovanských klitik, a to je tzv. Wackernagelova pozice, která se vztahuje pouze k příklonkám a která bude při analýze českého opisného préterita zásadní.

Kromě rozdělení klitik na dvě výše uvedené skupiny se často uvádí ještě jedno dělení (např. Zwicky (1977)), a to na klitika jednoduchá (tzv. simple) a komplexní (tzv. special).⁴⁸ Toto dělení ovšem předpokládá, že klitika mají svou

⁴⁷ Pokud není výslovně uvedeno jinak, nerozlišujeme volná a vázaná klitika. Vše uvedené platí pro oba druhy.

⁴⁸ Zwicky (1977) představuje jako příklad jednoduchých klitik anglická pomocná slovesa: jejich plná forma má totožnou distribuci jako jejich redukováná forma. Komplexní klitika potom mohou mít buď pouze redukovanou variantu (jako např. anglické posesivní -s), nebo se výrazně liší distribuce jejich kontrahované a nekontrahované formy (jako příklad bychom mohli uvést pronominální klitika).

kontrahovanou i nekontrahovanou podobu, což se v češtině týká pouze části klitik. Ačkoliv samozřejmě existuje plná i redukovaná varianta auxiliárního být ve 2. sg. (*jsi ~ -s*), není rozlišení speciálních a jednoduchých klitik pro naše analýzy nijak podstatné, proto se jím nebudeme dále v práci zabývat, a přejdeme k obecným morfosyntaktickým vlastnostem klitik.

Jakobson (1971) vnímá a popisuje klitika jako přechodný jev na rozhraní morfologie a syntaxe, z čehož vyplývá, že tyto jednotky, pakliže operují na rozhraní dvou rovin, musí mít i hybridní vlastnosti – sdílejí tedy určité charakteristické rysy s jednotkami roviny syntaxe (slovy) a s jednotkami roviny morfologie (afixy).

Zwicky (1977) a Zwicky a Pullum (1983) vytvořili shrnující seznam vlastností, které klitika sdílejí s afixy a se samostatnými slovy.

Jak již bylo naznačeno v kapitole 1.3.3, nenesou klitika samostatný přízvuk, což mají společné s afixy. Při uplatnění fonetických pravidel tedy skupiny [hostitel + klitikon] i [hostitel + afix] fungují jako jedna jednotka. Z toho vyplývá, že se klitika stejně jako afixy) nevyskytují samostatně, v izolaci, ale vždy vyžadují hostitele. Ovšem klitika na rozdíl od afixů nejsou „vybíravá“, co se hostitele týče. Klitika se mohou vázat téměř na jakoukoliv jednotku (ilustrativní příklad uvidíme dále v práci, jedná se o auxiliární *-s* v 2. os. sg. českého préterita, které se může vázat prakticky na jakéhokoliv hostitele); afixy jsou na výběr hostitele náročnější – často se mohou určité afixy vázat pouze na určité slovní druhy,⁴⁹ pro které jsou potom typické (např. anglický plurálový morfém *-s* pouze na substantiva, a to ještě zdaleka ne na všechna).

Podobně jako afixy mají i klitika pevné pořadí ve vztahu k svému hostiteli a pokud se vyskytují ve skupině klitik, mají potom pevné pořadí i v této skupině (viz věty v příkladu 11)) – pořadí klitik ve skupině nelze zaměnit, aniž by došlo k agramatičnosti). Na vnitřní uspořádanosti skupiny klitik se podílí poměrně velké množství obecných faktorů, jako je např. charakteristika hostitele, fonetické vlastnosti jednotlivých klitik apod. Nicméně i přesto, že je poměrně obtížné stanovit tyto faktory na obecnější rovině, je očekávané pořadí klitik vždy dodrženo.⁵⁰

⁴⁹ To, jaké afixy určité slovo váže, je navíc jedno z kritérií pro zařazení slova k danému slovnímu druhu (morfologické kritérium).

⁵⁰ Havránek a Jedlička (1981, s. 352) popisují následující pravidlo pro řazení některých příklonek v češtině: „Není-li ve větě příklonka *-li* (a někdy také *však*), stojí tvary slovesa *být* v složených tvarech slovesných (*jsem, jsi, ... bych, bys, ...*) před všemi ostatními příklonkami, 3. pád

- 11a) *Já jsem ti to říkala.*
 11b) **Já jsem to ti říkala.*
 11c) **Já ti jsem to říkala.*
 11d) **Já ti to jsem říkala.*
 11e) **Já to ti jsem říkala.*
 11f) **Já to jsem ti říkala.*

Možnosti kombinace klitik (podobně jako afixů) či jejich distribuce tedy nejsou nijak složité. Klitika mají blízko k afixům i po stránce morfologické struktury, která je obvykle velmi jednoduchá.⁵¹

Na druhou stranu je patrné, že klitika je možné kombinovat s jinými klitiky, tj. klitika se mohou navázat na hostitele, který už klitika obsahuje – toto ovšem afixy udělat nemohou (viz příklad 12)), v němž je hostitel s vázaným klitikonem *-s*, který současně funguje jako hostitel dalšímu klitikonu *mi*; za vázané klitikon není možné vázat již žádný další afix.

12) *Poslals mi ten dopis?*

Klitika také na rozdíl od afixů vykazují velice nízkou úroveň morfonologické idiosynkrazie ve vztahu ke svému hostiteli. Tzn. že pokud se svým hostitelem fúzíjí (vznikne kombinace [hostitel + vázané klitikon]), nijak ho neovlivňují po stránce morfologické ani fonetické (viz příklad 13)), to ovšem neplatí pro flexi (často probíhající pomocí fyzické adice dalších afixů či jejich změnou za jiný afix). V příkladu 14) je patrné, jak je původní slovní tvar „zasažen“ proběhnuvší afixací, která se navíc projeví jako morfologický proces derivace.

13) *Neudělalas to.*

14) *kníha ~ knížka*

nepřízvučných tvarů zájmen před 4. pádem (s výjimkou zvrátého *se*, které se klade před 3. pád zájmena *mi, ti, mu*).“

⁵¹ Toto je naznačeno i skutečností, že klitika jsou v naprosté většině případů jednoslabičná, tudíž ani neposkytují „fyzický“ materiál pro komplikovanou strukturu (na rozdíl od slov).

Na řadě příkladů jsme se pokusili dokázat, že je třeba klitika pojímat jako důležitou kategorii a neodsouvat je na okraj jako marginální jev. Klitika mají velmi specifické vlastnosti i chování a měla by být zohledněna v každém pokusu o popis jazyka. V teorii gramatikalizace navíc hrají jednu z ústředních rolí, neboť díky svému jedinečnému charakteru propojují tři jazykové roviny – jejich vznik je poháněn změnami z fonetické roviny, vykazují vlastnosti nezávislých slov, což jsou jednotky roviny syntaktické, současně jsou ale podobná i afixům jakožto jednotkám morfologické roviny.

Následující část této podkapitoly (1.4.3.1) se již bude vztahovat pouze k enklitikům (příklonkám), jelikož jejich charakteristika definovaná Wackernagelovým zákonem je z hlediska dalších analýz pro tuto práci zásadní.

1.4.3.1 Enklitika – Wackernagelova pozice

V roce 1892 vydal Jakob Wackernagel článek *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*, v němž definoval pravidlo týkající se postavení příklonek a jež nyní známe jako tzv. Wackernagelův zákon. Bičovský (2012, s. 148) ho popisuje následovně: „Nepřízvučná slova se kladla za první přízvučné slovo ve větě [...]“. Tato definice je poměrně častá, ale není tak docela pravdivá. Ve skutečnosti příklonky v tzv. Wackernagelově pozici nestojí za prvním přízvučným slovem ve větě, ale za první frází dané věty. Takto postavení klitik vykládá i Franks a King (2000) nebo Veselovská (2001, s. 43), která z Frankse a King vychází a která doslova píše: „První větná fráze tak plní úlohu jejich syntaktického hostitele.“ Nepřesnost Bičovské definice a naopak správnost výkladu Frankse a King (či Veselovské) dokládá věta v příkladu 15).

15) *Takovou tu moji velkou modrou knihu jsi (~ knihus) přinesl včera.*

Názorně zde vidíme poměrně komplexní jmennou frázi [*takovou tu moji velkou modrou knihu*] s hlavou [*knihu*]. Příklonka (v plné i možné kontrahované variantě) stojí až za celou touto větnou frází. Je očividné, že pokud by se příklonka

měla vázat za první přízvučné slovo věty, což by v tomto případě bylo ukazovací zájmeno *takovou*, byla by věta agramatická.

Ačkoliv se zde nepokoušíme o generativní popis, je pro nás kvůli nedostatku jiné vhodné terminologie (resp. konceptů) nevyhnutelné používat generativní terminologii (fráze, hlava, apod.), resp. některé její koncepty.

Autoři, kteří neaplikují generativní přístup a pokoušejí se popsat syntax příklonek (jejich postavení) jiným způsobem, totiž často pracují s přinejmenším velice nepřesnými (viz Bičovský) definicemi Wackernagelova zákona. Jako pochybný přístup se nám potom jeví i pokus popsat pozici příklonky z čistě fonetického hlediska. Např. Lotko (2005, s. 126) nebo Čermák (2007, s. 165) shodně konstatují, že se příklonky „běžně hromadí zhruba za prvním přízvučným slovem věty, resp. za jejím prvním přízvučným členem.“ Již bylo řečeno, že popis „za prvním přízvučným slovem“ pokládáme za nesprávný, otázkou zůstává, jak máme chápat „první přízvučný člen“. Nikde totiž není přesněji rozvedeno, co je tímto⁵² myšleno, pokud bychom se ale přidrželi standardního pojetí větně-členské analýzy, můžeme za první přízvučný větný člen považovat i atribut. Takovéto postavení příklonky je však rovněž nemožné.

Budeme tedy vycházet z toho, že syntaktickým hostitelem příklonky může být celá fráze. V další části práce budeme demonstrovat na příkladech výhody tohoto přístupu.

1.4.4 Afixy

Shodnou základní definici afixu podávají Lotko (2005, s. 11) i Čermák (2007, s. 144n. a s. 224). Podle nich je afix „vázaný (nesamostatný) morfém gramatické, funkční, zvláště slovtvorné povahy, připojovaný ke slovu, zpředu, zezadu nebo zevnitř; souhrnné označení pro prefix, sufix a infix.“ Tato definice se však zdá být poměrně nepřesná – problémem je, že podobně by se dala definovat i vázaná klitika, která sice nemají slovtvornou povahu⁵³ a nemohou se ke slovu přidávat zevnitř, ovšem jinak odpovídají zbytku popisu. Toto nás opět přivádí

⁵² Čermák (2007, s. 157 a s. 294) i Lotko (2005, s. 124) opět shodně popisují větný člen jako „funkční část věty tvořící buď její základ (obvykle subjekt a predikát), nebo prostředky jeho modifikace (obvykle objekt, atribut a adverbiale).“

⁵³ Navíc je zde „zvláště slovtvorné povahy“, z čehož lze usuzovat, že slovtvorná povaha není podmínkou, pouze jednou z možností.

k nutnosti vymezovat jednotlivé jazykové jednotky vždy ke vztahu k ostatním, tedy ke vztahu k celému systému a procesům v něm probíhajícím. Uvedený požadavek vznesl již dříve i de Saussure (2007).

Jiní autoři (zvláště pak Bednaříková (2009), Dušková (2006), Komárek (2006) a další) z tohoto požadavku vycházejí a podávají charakteristiku afixů v rámci popisu slovotvorných procesů, čímž poskytují komplexní definici. Např. Komárek (2006, s. 98n.) potom ještě rozděluje afixy na slovotvorné a gramatické⁵⁴ a na nefinální a finální (koncovky).

Tyto sledované nepřímé definice by se daly shrnout do následujícího výčtu vlastností afixů.⁵⁵

Afixy jsou již ze své podstaty vždy vázané na svého hostitele a afixované slovo se v rámci syntaxe chová jako jediná jednotka. Hostitelem afixů jsou kořeny slov, popř. jiné afixy.⁵⁶

Jedno slovo (resp. slovní tvar) může obsahovat více afixů, které však mají vždy pevné pořadí, přičemž slovotvorné afixy jsou vždy blíže kořeni než afixy tvarotvorné.

Afixy jsou slovnědruhově specifické, tzn. že určité afixy jsou typické pouze pro určité slovní druhy, které lze na základě afixů rozeznat. Jedná se např. o koncovky typické pro určité deklinační či konjugační paradigma, slovotvorné afixy (viz příklad 16)), které při aplikaci na slovotvorný základ způsobují slovnědruhový přechod jednoho slovního druhu v jiný apod.

16) *bádat* → *badatel* (+ slovotvorný *spoluformant* *á ~ a*)

Na příkladu 16) je také vidět další typická vlastnost afixů, a to že často ovlivňují svého hostitele (je zde vysoká míra fonetické i morfologické idiosynkrazie) – sufixací vzniklo zcela odlišné slovo (jiný slovní druh) a došlo ke změně kvantity vokálu v kořeni. Na některé afixy je navíc možné aplikovat rekurzivní pravidlo (např. *prababička* ~ *praprababička*).

⁵⁴ Bednaříková (2009) je označuje jako tvarotvorné. Tuto terminologii budeme používat dále v práci.

⁵⁵ Srov. společné a odlišné vlastnosti klitik a afixů v předcházející podkapitole.

⁵⁶ Pro detailní popis morfemického rozboru viz Bednaříková (2009), která chápe slovní tvar jako syntagma a která využívá binární analýzu na bezprostřední konstituenty s možnou lineární projekcí. Bednaříková kromě kořene a afixů vyděluje i další složky slova, kterými se však zde nebudeme zabývat, neboť pro tuto práci nejsou relevantní.

Každý jazyk má určitý počet afixů, které se do daného jazyka dostaly buď přejímáním,⁵⁷ nebo gramatikalizací. Podle gramatikalizační škály plynulého přechodu předchází afixu klitikon, tento případ nastal např. v polštině (viz příklad 10)) a je poměrně častý i v jiných jazycích. Jedná se dokonce o tak rozšířený jev, že na jeho základě Givón (1971, s. 413) formuloval svou slavnou větu: „Today’s morphology is yesterday’s syntax.“⁵⁸ Kromě toho, že Givón tímto výrokiem potvrzuje teorii, že gramatikalizace je skutečně hybnou silou jazykových změn (a tudíž i charakteru daného jazyka jako takového), poukazuje také na to, že jednotlivé roviny jazyka jsou prostupné (i když prakticky pouze jednosměrně) a že se jednotky syntaxe mohou stát jednotkami morfologie.

Specifickým jevem je potom ještě tzv. nulový sufix, který Čermák (2012, s. 17) definuje takto: „Nulový sufix má distinktivní funkci; je to abstrakce vydělovaná jen na pozadí celého paradigmatu (především flektivního) a pro potřeby tohoto pohledu, není tedy vždy nutné o ní uvažovat.“

Ačkoliv Čermák charakterizuje nulový sufix, jeho definici lze vztáhnout na celé pojetí tzv. funkční nuly – tj. nulového morfému jakožto abstrakce doplňující paradigma tak, aby byla zachována jeho pravidelnost.

S tzv. nulou se pracuje i v teorii gramatikalizace. Pokud nulový morfém „vznikl“ v rámci procesu gramatikalizace (tj. došlo k úplné fonetické erozi gramatikalizované jednotky), bývá toto pokládáno za vyvrcholení celého procesu. Tento model tak počítá pouze s formální erozí jednotky, nikoliv se zánikem funkce, jelikož skutečnost, že jednotka není overtně vyjádřena na povrchové rovině, neznamená, že nemůže, je-li součástí systému (paradigmatu), ovlivnit strukturu. Úplný zánik morfému je v jazyce velice vzácný. Nicméně např. Hopper a Traugott (2003) udávají, že v jistých (velice raritních) případech může dojít k úplnému formálnímu i funkčnímu zániku jednotky. De facto zde proběhne proces podobný desémantizaci – funkce, kterou morfém nese, přestane být pocíťována jako původní funkce – „vybledne“ a může na daném morfému úplně zaniknout, resp. ji převezme buď jiný morfém, nebo dokonce jiná lexikální jednotka, která může vstoupit do gramatikalizačního procesu. Pokud byl takovýto „vybledlý“ morfém vyjádřen

⁵⁷ Afixy přejaté z cizích jazyků (např. z latiny a řečtiny) tendují vázat se na stejně přejatá slova, zřídka na slova domácího původu (srov. *internacionální* ~ *mezinárodní*).

⁵⁸ „Dnešní morfologie je včerejší syntax.“ (Givón, 1971, s. 413).

foneticky, je možné, že zanikne úplně (dojde ke kompletní erozi), nebo že na svém hostiteli zůstane navázaný jako sémanticky i funkčně prázdný shluk hlásek.

V této práci budeme pracovat s nulovým morfémem ovšem pouze v pojetí Čermáka – tedy pouze jako s doplňující součástí paradigmatu, které by jinak bez nulového morfému mělo nepravidelnou strukturu.

Z načrtnutých úseků problematiky gramatikalizace zřetelně vyplývá, že námi nastíněný popis ani zdaleka nezachycuje danou problematiku v celé její komplexnosti. To není koneckonců ani cílem této práce. Pro její potřeby jsme se zaměřili na popis a vysvětlení pouze těch částí gramatikalizační teorie, které budou dále využity při analýze analytických tvarů českého préterita. Vždy jsme se soustředili pouze na jev či proces relevantní pro naše potřeby a pokusili se ho zasadit do širšího kontextu tak, aby dával smysl, popř. byl užitečný i pro jiné podobné analýzy.

2. PROCES GRAMATIKALIZACE ČESKÉHO ANALYTICKÉHO PRÉTERITA

Dosud jsme se zabývali gramatikalizací pouze obecně a uvedené příklady měly sloužit jako ilustrace daných jevů. Popisovali jsme obecně platná pravidla, která mají, jak je uvedeno výše, s největší pravděpodobností charakter jazykových zákonů, a je na ně tedy možné aplikovat panchronní hledisko (ve smyslu de Saussura (2007, s. 122n.)).

Nyní se však dostáváme k vlastní analýze tvarů českého analytického préterita. Konkrétní příklady a popisy individuálních změn tak již nebudou sloužit jako nástroj pro obhajování a dokazování teoretického konceptu, naopak námi popsaný teoretický rámec bude sloužit jako nástroj pro analýzu reálných změn, probíhajících procesů a jazykových jednotek, které do nich vstupují. Použijeme výše popsaný přístup (rámec gramatikalizační teorie) jako optické zařízení, skrze které se podíváme, a prozkoumáme vznik, vývoj a současnou podobu českého analytického préterita.

2.1 Přítomné „být“

Obecně se uvádí, že v češtině existují tři typy slovesa *být* – existenciální, sponové a auxiliární (viz např. Veselovská (2008), Kosta (2001), Komárek (2006), Toman (1980) či Gruet-Skrabalova (2012) a další). Tato tři slovesa se od sebe odlišují nejen sémantikou (popř. funkcí), ale i do té míry rozdílnými fonetickými, morfologickými a syntaktickými charakteristikami, že je pokládáme za tři různé jednotky slovníku (nikoliv pouze za jednu jednotku, která je použita třemi různými způsoby). Toto tvrzení se nyní pokusíme doložit za pomoci níže uvedených argumentů, které se opírají o kritéria založená na rozdílných vlastnostech, jež slovesa vykazují v jednotlivých jazykových rovinách. Tam, kde to bude možné, budeme tyto vlastnosti demonstrovat zejména na přítomných formách slovesa, což vzhledem k charakteru a rozsahu této práce pokládáme za účelnější, nežli detailní popis všech možných tvarů *být*. Navíc přezens (resp. tvary přezentu) je obvykle pokládán za bezpříznakový, a tudíž vhodný k zobecnění.

2.1.1 Sémantika

Význam existenciálního *být* pravděpodobně není třeba nějak detailněji popisovat – značí existenci, „bytí“, subjektu a je hodnoceno jako plnovýznamové (autosémantické) lexikální sloveso. Pravděpodobně nejvýstižnějším příkladem takovéhoho užití *být* je Descartův slavný výrok „*Myslím, tedy jsem.*“

Sponové *být* označují Čermák (2007) i Komárek (2006) za synsémantikum, které vyjadřuje pouze vztah mezi subjektem a nominální částí predikátu. Původní existenciální význam je potlačen ve prospěch vyjádření funkce – ekvivalence, jako např. ve větě „*Martin je učitel.*“ Subjekt *Martin* je identický s výrazem *učitel*. Ostatně i latinský termín pro sponové sloveso „copula“ znamená spojovací článek nebo pojítka, z čehož lze danou funkci odvodit poměrně snadno.

Auxiliární *být* již ztratilo veškerý význam a nyní funguje výhradně jako formální (pomocný) prvek pro tvorbu příslušných časů. Sémanticky je zcela vyprázdněné, na rozdíl od kopuly nemusí být ani schopno samostatně vyjádřit čas, ačkoliv jeho tvary mohou mít např. formu přítomnosti či aoristu, jsou ustrnulé a odrážejí pouze (pomocnou) funkci.

2.1.2 Fonetika

Sloveso *být* je supletivní a jeho tvary jsou tvořeny ze třech různých základů, tj. *js-* (*jes-*) pro indikativ přítomnosti a přechodník, *bud-* pro imperativ a tvary futura, *by-* pro infinitiv. V následující části práce se budeme zabývat fonetickými vlastnostmi pouze přítomných tvarů, na nichž lze nejlépe demonstrovat odlišnost různých typů *být* na fonetické rovině.

Podle Hály (1967) jsou přípustné dvě varianty výslovnosti slovesa *být* v přítomné formě, tj. s [j] – viz tabulka 1a, a bez [j] – viz tabulka 1b.

1. os. sg.	/jsem/	1. os. pl.	/jsme/
2. os. sg.	/jsi/	2. os. pl.	/jste/
3. os. sg.	/je/	3. os. pl.	/jsou/

Tab. 1a

1. os. sg.	/sem/	1. os. sg.	/sme/
2. os. sg.	/si/	2. os. sg.	/ste/
3. os. sg.	/je/	3. os. sg.	/sou/

Tab. 1b

Hálova ortoepická kodifikační příručka tři typy *být* explicitně nerozlišuje, uvádí ovšem podmínky (viz níže), dle kterých je výslovnost s [j] závazná. Auxiliární *být* se nikdy nemůže vyskytnout v žádné z těchto pozic, tudíž nemá žádnou závaznou podobu s [j]. Z toho lze vyvodit, že dané pomocné sloveso může mít odlišný charakter od zbývajících dvou typů.

Výslovnost s [j] je sice pokládána za základní, což Komárek (2006, s. 149) vysvětluje tím, že se opírá o výslovnost 3. os. sg., kde je výslovnost s [j] před vokálem jediná možná, a tudíž obligatorní, avšak výslovnost bez [j] je přípustná (a dle Komárka (ibid.) i velmi živá) ve všech případech mimo následující tři:

- záporné tvary: [nejsem], [nejsou], [nejste] atd.
- začátek věty: „[Jsem] v práci.“
- důraz (užití ve smyslu existence): [Jsem]!

Auxiliární *být* se tedy od spony a slovesa existence odlišuje minimálně dvěma rysy. Prvním z nich je, jak již bylo řečeno, jeho nemožnost výskytu v žádné z těchto pozic a druhým potom nemožnost opírat se o výslovnost 3. os. sg., neboť ta je v případě pomocného slovesa nerealizovaná. Výslovnost auxiliáry s [j] se tedy podle Komárka (ibid.) opírá pouze o pravopis a je výrazně knižní.

Auxiliární *být* navíc nejen že nemá, na rozdíl od existenciálního nebo sponového užití *být*, žádný tvar s obligatorní plnou (tj. neredukovanou) výslovností, zkoumané pomocné sloveso má dokonce zcela přípustnou vysoce redukovanou variantu pro 2. os. sg. – vázanou příklonku -s⁵⁹ /s/ (viz tabulka 1c).

⁵⁹ Jak již bylo řečeno v části o klitikách, příklonky jsou jazykový jev vyžadující komplexní charakteristiku. Např. morfémem -s se tedy budeme zabývat na všech jazykových rovinách, jelikož na rovině fonetické je výsledkem fonetické eroze, na rovině morfologické narušuje pravidelnost paradigmatu a na úrovni syntaxe vykazuje specifické syntaktické chování příklonek.

1. os. sg.	/sem/	1. os. pl.	/sme/
2. os. sg.	/si/ ~ /s/	2. os. pl.	/ste/
3. os. sg.	Ø	3. os. pl.	Ø

Tab. 1c

Je nutné ještě poznamenat, že vázaný redukovaný tvar *být* pro 2. os. sg. je přípustný i pro kopulu (např. „*Tys můj přítel.*“), z hlediska stylistiky však má výrazně archaický charakter a z jazyka postupně mizí (na rozdíl od auxiliáry, jejíž redukovaná podoba je stylisticky bezpříznaková).

2.1.3 Morfologie

Nejvýraznější morfologickou vlastností slovesa *být* je jeho supletivismus a také jeho zařazení k tzv. atematickým slovesům.⁶⁰

S výjimkami pro 3. os. sg. a pl., kde je auxiliára realizovaná jako nula, a 2. os. sg., kde může ve sponě a auxiliáře tvar *jsi* alternovat s vázanou příklonkou *-s* (jak bylo uvedeno výše), je paradigma přítomných tvarů dle normy (viz tabulka 2) pro všechna tři *být* totožné.

1. os. sg.	<i>jsem</i>	1. os. pl.	<i>jsme</i>
2. os. sg.	<i>jsi</i> (~ <i>-s</i>)	2. os. pl.	<i>jste</i>
3. os. sg.	<i>je</i> (Ø)	3. os. pl.	<i>jsou</i> (Ø)

Tab. 2

V dialektech je ovšem situace poněkud odlišná, neboť se v případě spony a existenciálního *být* v prvních dvou osobách singuláru vyskytují novotvary.⁶¹ Tyto novotvary jsou ale striktně omezeny pouze na užití ve funkci spony či významu existence. Auxiliární sloveso si zachovalo tvary *sem* a *si*, popř. *-s* (viz tabulka 3).

⁶⁰ Tj. k slovesům, jejichž přítomní kmen neměl kmenotvornou příponu.

⁶¹ Komárek (2006, s. 149) uvádí, že tyto novotvary jsou tvořeny podle typu *vést*.

	funkce kopuly nebo význa existence	funkce auxiliárního slovesa
1. os. sg.	<i>su</i> (hanácky <i>sô</i>)	<i>sem</i>
2. os. sg.	<i>seš</i>	<i>si</i> (~ -s)

Tab. 3

Auxiliární sloveso zde vykazuje naprosto odlišnou vývojovou tendenci než ostatní dva typy, což může být způsobeno jeho ustrnulým charakterem a skutečností, že nese pouze funkci, nikoliv význam – je čistou gramatickou jednotkou, a přestože sponu považujeme taktéž za synsémantikum, lze u ní nalézt alespoň rezidua významu (projevující se např. tím, že její prezentní tvary skutečně vyjadřují prézens).

Auxiliára *být* pro minulý čas také na rozdíl od spony či slovesa existence nikdy nenese zápor, ten je vázán na lexikální sloveso.

S ohledem na morfologický (resp. morfosyntaktický) status auxiliárního *být* v préteritu není v české odborné literatuře jednoznačná shoda. Ačkoliv většina autorů pomocné *být* jednoznačně hodnotí jako klitikon (např. Komárek (2006), Havránek a Jedlička (1986), Sgall (2006), Veselovská (2008), Kosta (2001), Toman (1980) a další⁶²), jiná část autorů (např. Rusínová v *Příruční mluvnici češtiny* (2008) či zejména Kopečný (1986)) hovoří o tomto auxiliárním slovesu jako o „pohyblivé koncovce“.

Rozporuplné je pak zvláště pojetí Rusínové, která je autorkou části *Morfologie v Příruční mluvnici češtiny* (2008). Na jednu stranu uvádí standardní popis minulého času: „V préteritu (minulém čase) se vyjadřuje osoba prezentními tvary pomocného slovesa *být* [...]“ (*Příruční mluvnice češtiny*, 2008, s. 314). Zde hodnotí tvary *být* jako pomocné sloveso. Na stranu druhou ale pokračuje s popisem morfému pro 2. os. sg. -s následovně: „Ve 2. os. sg. existuje hovorová zkrácená podoba: k přičestí *l*-ovému se připojí -s [...]. Tuto osobní koncovku lze připojit i k zájmenům, příslovcím a částicím stojícím obvykle na prvním přízvučném místě ve větě. Připojuje se také k reflexivnímu *se, si* [...]“ (ibid.).

Hlavním paradoxem je, že hovoří o zkrácené podobě pomocného slovesa jako o osobní koncovce. Daný tvar sice nese funkci označení osoby, což je

⁶² U jednotlivých autorů se jedná pouze o reprezentativní výčet děl. Většina lingvistů svá tvrzení o příklonném statusu *být* opakuje i ve svých ostatních pracích (např. Komárek v *Mluvnici češtiny 2* (1986)).

gramatická kategorie, která se skutečně často projevuje právě na koncovkách, ovšem připustit, že 2. os. sg. může být v préteritu spolutvořena jakousi „osobní koncovkou“, zatímco v případě dalších osob pomocným slovesem, by nezbytně vedlo k narušení celého paradigmatu.

Dalším problémem je připojování „osobní koncovky“ např. k příslovcím, částicím nebo spojkám – tyto slovní druhy nemohou nést flektivní jednotky (jimiž koncovky bezesporu jsou) již ze své podstaty neohebných slovních druhů.

Poněkud umírněnější je tvrzení Kopečného (1986, s. 11), který hovoří o celém paradigmatu auxiliárního *být* využitého pro tvorbu préterita následovně: „U nás už dávno ztratilo pomocné sloveso svou samostatnost a stalo se vlastně jakousi pohyblivou koncovkou. Tvar *psal jsem* je už dávno jeden celek, jako jeden celek se taky popírá: *nepsal jsem*.“

Toto Kopečného tvrzení komentuje Komárek (2006, s. 149) a vyjadřuje nesouhlas s tím, aby bylo préteritum pokládáno za syntetický tvar. Argumentuje především relativní samostatností a přemístitelností pomocného slovesa, a dokonce vysvětluje i postavení záporu, který musí být navázán na plnovýznamové sloveso kvůli tomu, že není overtně realizována auxiliára ve třetích osobách.

Další důvody, proč je auxiliární *být* klitikonem a nikoliv koncovkou,⁶³ poskytuje výše zmíněný seznam vlastností Zwickyho (1977) a Zwickyho a Pulluma (1983).

Prvním výrazným rozdílem je již samotná podstata koncovky, jež je ze své definice vždy vázaná – tím pádem nepohyblivá. Klitika naproti tomu mohou být vázaná i volná, a vzhledem k tomu, že obvykle mívají více typů hostitelů, jsou často pohyblivá.

Koncovky mají také možnost ovlivnit svého hostitele po stránce morfologické i fonetické (viz příklad 17)), klitika hostitele nijak ovlivnit nemohou.

17) *drak ~ draci : drak-Ø ~ drac-i* (*koncovka /i/ má vliv na fonetiku hostitelského slova drak*)

Nejpodstatnějším rozdílem je v tomto případě skutečnost, že klitikon není náročný na hostitele, zatímco afix je. V případě koncovky toto tvrzení platí

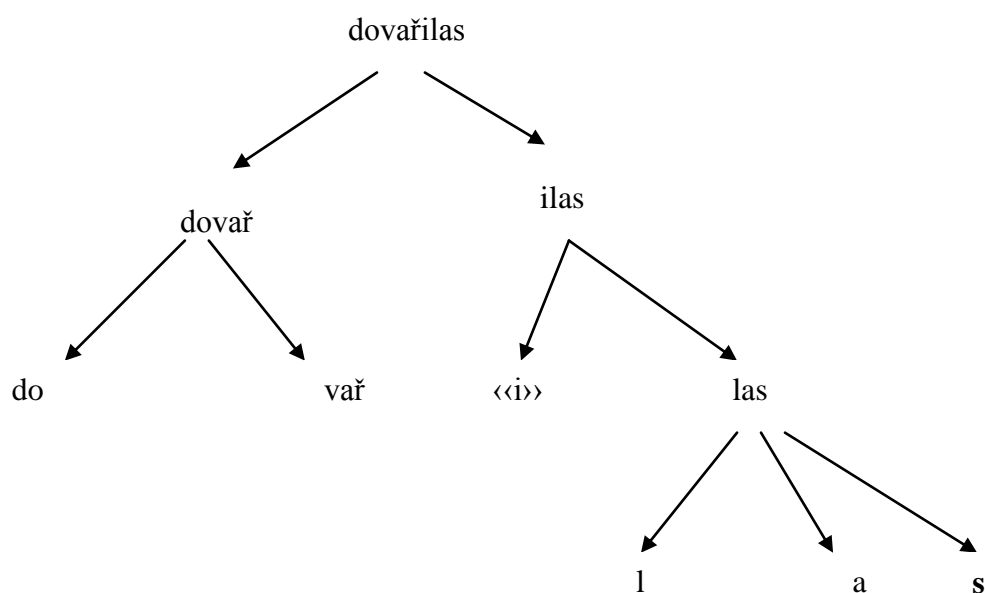
⁶³ Tj. druhem afixu, konkrétně tvarotvorným koncovým sufixem.

dvojnásob. Toto je ovšem v rozporu s Rusínovou, jejíž „osobní koncovka“ se váže prakticky na vše.

Koncovky jakožto tvarotvorné sufixy jsou specifické nejen pro jednotlivé slovní druhy, ale i pro jednotlivá paradigmata, a de facto tvoří hlavní rozdíly mezi jednotlivými konjugačními a deklinačními paradigmaty,⁶⁴ na jejichž základě je rozlišujeme. Připustili-li bychom, že např. spojky mohou mít (pravděpodobně) slovesnou „osobní koncovku“, bylo by třeba říci, že jsou nějakým způsobem součástí slovesné konjugace, a tudíž i slovesného paradigmatu.⁶⁵

Velice problematická by však byla i morfemická analýza slovesa, pokud bychom měli morfém *-s* skutečně pokládat za osobní koncovku. V příkladu 18) vycházíme ze způsobu morfemické analýzy na bezprostřední konstituenty podle Bednaříkové (2009).

18) *Dovařilas tu svíčkovou?*

⁶⁴ Toto platí i přes vysokou míru homonymie koncovek.

⁶⁵ Podle Lotka (2005, s. 62) koncovka vyjadřuje gramatickou funkci, resp. povahu slova a přidává se na jeho konec. Spojka s osobní koncovkou by tedy tím pádem musela nezbytně mít povahu slovesa.

<i>do</i>	<i>vař</i>	⟨⟨i⟩⟩	<i>l</i>	<i>a</i>	<i>s</i>
slovotvorný prefix	kořen	intersegment	nekoncový tvarotvorný sufix	koncový (???) tvarotvorný sufix (koncovka)	osobní koncovka (???)

Tab. 4

V tabulce 4 je znázorněna lineární projekce příslušné morfematické analýzy. Vyplývá z ní, že pokud by mělo být pojetí Rusínové či Kopečného správné, muselo by mít příslušné sloveso buď dvě různé koncovky, nebo by musel být zcela překvalifikován status (dosud koncového) tvarotvorného sufixu *-a-*, a tudíž celá morfematická analýza tvarů préterita i jeho paradigmatu jako takového.

2.1.4 Syntax

Plnovýznamové *být* (podobně jako jiná plnovýznamová slovesa) zaujímá ve větě funkci slovesného predikátu. Zpravidla označuje existenci (či neexistenci) předmětu či stavu (viz příklady 19)), určuje vlastníka předmětu (viz příklad 20)), či zastupuje jiné plnovýznamové sloveso (viz příklad 21)).

19a) *Mimozemšťané nejsou.*

19b) *Je zde zvýšené riziko požáru.*

20) *Ten pes je naší Alenky.*

21) *Marie je dnes v práci obzvlášť dlouho. (~ Marie dnes v práci **zůstává** obzvlášť dlouho.)*

Sponové *být* netvoří samostatný slovesný přísudek, ale je součástí analytického predikátu slovesně-jmenného, jehož význam je pro subjekt definován až na základě jmenné části přísudku,⁶⁶ která je zpravidla tvořena autosémantickým

⁶⁶ V některých jazycích (např. ruštině či irštině) dokonce není slovesná část, tj. spona, v prezentu vůbec overtně vyjádřena. Tento jev se označuje termínem nulová kopula a slouží jako důkaz vysoké míry sémantické vyprázdňenosti slovesné části slovesně-jmenného predikátu (viz Moro (2006)).

slovem. Kopula sice v tomto případě nese všechny slovesné gramatické kategorie, z hlediska významu ovšem tvoří pouze „pojítka“ mezi větným subjektem a jmennou částí predikátu.

Tvary sponového i existenciálního *být* vždy vyjadřují čas a vždy mohou vázat negaci, což souvisí s jejich statusem větného predikátu. Přestože spona není autosémantickým slovesem, musí nést veškeré slovesné gramatické kategorie, neboť jmenná část predikátu je nemůže nést již ze své podstaty.

Auxiliární sloveso nikdy nevytváří samostatný predikát, vždy je pouze částí analytického slovesného predikátu – vždy je nezbytně doplněno o plnovýznamové sloveso, s nímž spoluvytváří jediný významový celek, což se odráží i v tom, že se obě⁶⁷ části analytického slovesného přísudku často „dělí“ o vyjádření gramatických kategorií. Tvar samotné auxiliáry potom většinou nevyjadřuje čas,⁶⁸ má pouze formu času (např. v případě préterita má formu přítomnosti).

V případě analytických slovesných predikátů se negace může vázat na pomocné, nebo plnovýznamové sloveso.⁶⁹

V případě českého préterita, na jehož tvary se zde soustředíme, se negace vždy váže pouze na plnovýznamové sloveso, nikdy na auxiliární. Důvodem, proč se na pomocné *být* v préteritu neváže negace, by mohla být nerealizace, resp. realizace nulové auxiliáry ve třetích osobách sg. i pl. (tento důvod uvádí i Komárek (2006, s. 149n.)), nicméně nelze jej považovat za plně dostačující argument, neboť jiné české pomocné sloveso, auxiliára v aoristovém tvaru *bych, bys, by* apod., je overtně vyjádřena ve všech osobách příslušných predikátů, a přesto negaci nikdy nenese. Podobná je i situace v angličtině, kde je negace vždy vázána na pomocné sloveso, které nemusí být v pozitivní větě vyjádřeno⁷⁰ – udává se, že je realizováno jako nula. Příkladem může být tzv. *do-support* – pomocné sloveso *do*, které je overtně, jakmile se stává nositelem záporu (viz příklady 22)):

⁶⁷ Popř. více částí analytického slovesného predikátu. Český predikát totiž může obsahovat několik pomocných sloves (resp. pomocných *být*) najednou.

⁶⁸ Výjimku v tomto případě tvoří futurum, jehož tvary jsou pokládány za analytické slovesné predikáty, ovšem pomocné sloveso zde nese všechny slovesné gramatické kategorie (vč. toho, že skutečně vyjadřuje i budoucí čas). Tato odlišnost je dána faktem, že jako jediné má futurum své plnovýznamové sloveso ve formě infinitivu, který nemůže být nositelem žádných gramatických kategorií.

⁶⁹ Pro podrobnou studii o české negaci viz Kosta (2001).

⁷⁰ Pokud je v pozitivní větě *do-support* vyjádřen, považuje se takovéto užití dokonce za příznakové, jedná se o zdůraznění: *I do like cats.* „*Já mám ráda kočky.*“

22a) *I Ø like cats. (Ø = do)*⁷¹

22b) *I do not like cats. ~ I don't like cats.*⁷²

Dalším příznačným rysem predikátů préterita s auxiliárou *být* ve tvaru přítomného času je, na rozdíl od predikátů se sponu, v nichž k elipse dochází běžně, nemožnost elipsy slovesné fráze,⁷³ což je dalším důkazem naprosté rozdílnosti charakteru sponového a auxiliárního *být* pro minulý čas. Příklady 23) a 24) poskytují srovnání:

23) **Já jsem přišla, ale ty jsi ne. ~ *Já jsem přišla, ale tys ne.*

24) *Já jsem učitelka, ale ty nejsi.*

Nemožnost elipsy s největší pravděpodobností souvisí s neschopností dané auxiliáry nést negaci, což je tvrzení, které můžeme podpořit i tím, že u aoristových tvarů, které rovněž nemohou nést negaci, nemůže dojít ani k elizi slovesné fráze (viz příklad 25)).

25) **Já bych ten dopis napsala, ale ty bys ne.*

Teorie gramatikalizace nabízí možné vysvětlení toho, proč některá pomocná slovesa vykazují odlišné vlastnosti než jiná. Aoristové tvary *být* i přítomné tvary *být* užitá pro tvorbu préterita se např. od pomocného *být* ve futuru liší svým charakterem příklonek. Auxiliární *být* pro analytické futurum má veškeré rysy samostatného synsémantického slova (viz výše), tudíž leží na jiném uzlu gramatikalizační škály plynulého přechodu než příklonné *být*. Synsémantika jsou považována za jednotky s nižší mírou gramatikalizace, a tedy s vyšší mírou nezávislosti, která jim umožňuje zastoupit celou slovesnou frázi (tudíž může umožnit její elipsu). Jestliže platí naše tvrzení, že (ne)možnost elidovat slovesnou frázi souvisí s postavením negace (resp. s (ne)možností nést negaci), potom je velmi pravděpodobné, že odlišnosti v chování

⁷¹ Čes.: *Mám rád kočky.*

⁷² Čes.: *Nemám ráda kočky.*

⁷³ Pro podrobnější analýzu možností elipsy slovesné fráze v češtině viz Gruet-Skrabalova (2012) či Veselovská (2008).

jednotlivých pomocných *být* souvisí s rozdílnou mírou jejich gramatikalizace a odlišným postavením na škále plynulého přechodu.

Je otázkou, zdali mezi možnostmi elipsy a negací existuje nějaká příčinná souvislost. Vysvětlení by mohlo nabízet pravidlo pro postavení příklonek ve větě.

Větná pozice pomocného *být* v préteritu se vzhledem ke svému charakteru příklonky řídí Wackernagelovým zákonem o postavení enklitik (viz výše). Příklonka ve Wackernagelově pozici stojí bezprostředně za svým hostitelem, na kterého se i váže. Česká negace se tvoří pomocí prefixu *ne-*. Pokud bychom tedy chtěli utvořit negaci, která by měla být nesena příklonkou, museli bychom mezi ni a jejího hostitele vložit další element – prefix *ne-*, což by se dalo považovat za narušení Wackernagelova pravidla.⁷⁴ Např. v případě kontrahované podoby morfému *-s* pro 2. os. sg., tj. vázané příklonky, která se svým hostitelem ortograficky tvoří jediný celek, by se jednalo o vysoce nesystémový jev.

Je tedy více než pravděpodobné, že jestliže příklonná auxiliára nemůže nést negaci, nemůže docházet ani k elipse slovesné fráze. Pokud by totiž byla elidována negovaná fráze, negace by nemohla být vyjádřena právě proto, že je nesena elidovanou částí. Nic by sice nebránilo tomu, aby k elipse docházelo v případě pozitivních slovesných frází, vznikl by ale potom poměrně nerovnovážený stav, kdy by elipsa byla umožněna v pozitivních větách, ne však v negovaných.

Odlišnosti jednotlivých pomocných sloves si je vědom i Komárek (2006, s. 149n.), když píše: „Tyto důležité nerovnoměrnosti, které mají příčiny vývojové i systémové, ukazují, že je zde třeba připustit existenci různých stupňů a typů analytičnosti.“ Komárek popisuje pouze „stupně analytičnosti“, které chápe jako zásadní pro rozdílnost jednotlivých auxiliár. Nezabývá se ale tím, proč se tyto odlišné typy analytičnosti vyskytují, ani proč jsou „nižší stupně analytičnosti“ pro některé jazykové jevy (např. možnost elipsy či nesení negace) restriktivní.

Variantnosti jednotlivých pomocných sloves však můžeme vysvětlit na základě teorie gramatikalizace, která tvrdí, že různé stupně analytičnosti jsou dány právě různými stupni gramatičnosti (resp. pokročilosti procesu gramatikalizace) a že čím více se jazyková jednotka blíží k pravé straně gramatikalizační škály plynulého přechodu, tím více se snižuje její analytičnost ve vztahu k dalším jednotkám, stává se

⁷⁴ Totéž platí i pro aoristové pomocné tvary *být*, které také vykazují příklonný charakter.

vázanější (tj. syntetičtější), pozbývá svůj původní význam i vlastnosti a jediné změny, které podstupuje, souvisejí s procesem fonetické eroze.

V této části jsme se na odlišných jazykových rovinách pokusili názorně dokázat existenci tří typů slovesa *být*. Takovéto rozdělení vlastností dle rovin poskytuje větší přehlednost, reálně však od sebe jazykové roviny takto striktně oddělit nelze, jelikož se navzájem překrývají, a vytváří tak jedinečný a úplný systém jazyka. I z našeho popisu je patrné, že např. negace není záležitostí buď pouze morfologie, nebo výhradně syntaxe, ale že prostupuje oběma jazykovými plány.

Pro dosažení popisu systému je nutné jazykové jednotky vnímat a analyzovat komplexně. Teorie gramatikalizace se o takovýto přístup pokouší, nikdy se nezaměřuje pouze na jedinou jazykovou rovinu, ale klade stejný důraz na všechny a zároveň všem přikládá stejnou váhu.

Stanovení rozdílů mezi jednotlivými druhy *být* bylo pro další popis vývoje českého préterita velice podstatné, neboť usnadní další analýzy a umožní lepší pochopení všech změn, které vedly až k současnému stavu.

2.2 Vývoj českého préterita

V následující části se budeme věnovat popisu vývoje českého préterita. Zaměříme se na jednotlivé kroky gramatikalizačního procesu od reanalýzy až po fonetickou erozi.

Čerpat budeme z historických gramatik a další odborné literatury věnované problematice vývoje českého jazyka. Uvedené příklady přebíráme z dobových gramatik, literárních památek, či uvedených odborných textů. Popis vývoje není samoučelný, ale přispívá k lepšímu pochopení současného stavu a také k porozumění obecnějším principům, kterými se řídí jazykový vývoj, neboť jak uvádí de Saussure (2007, s. 356) „jazyk je vždy [...] ponořen do času.“

Jestliže jsme v první části práce uvedli, že jednotlivé zobecněné kroky gramatikalizačního procesu mají charakter jazykových zákonů, a že je tedy na ně možné aplikovat panchronní hledisko, nyní se dostáváme k nutnosti rozlišit pohled na synchronní a diachronní, neboť se budeme zabývat konkrétními změnami. „Pokud mluvíme o dílčích a konkrétních faktech, panchronní hledisko neexistuje. [...]

Panchronní hledisko ke konkrétním faktům jazyka nikdy nedosáhne“ (de Saussure 2007, s. 122n.).

Diachronní v de Saussurově výkladu neznamena pouze *historický*, ale spíše *dynamický*, ve svých poznámkách má doslova napsáno „evoluční“ (de Saussure 2007, s. 125). Je to opak synchronního – *statického*. Nabízí se otázka, zdali je možné jazyk skutečně zkoumat ze synchronního pohledu jakožto statický, neměnný celek, jestliže víme, že systém jazyka je sám o sobě dynamický, neustále se vyvíjející a měnící.

De Saussure (2007, s. 127) synchronní lingvistiku popisuje následovně: „Předmětem obecné synchronní lingvistiky je stanovit základní principy každého idiosynchronního systému, konstitutivní faktory každého jazykového stavu.“ Pro synchronní přístup je tedy nutné vybrat jazykový „stav“, který budeme zkoumat a jehož pravidla popíšeme. Tento „vybraný stav“ však může být v reálném jazyce v příštím okamžiku jiný, neboť, jak pokračuje de Saussure (2007, s. 170): „Absolutní neměnnost vlastně neexistuje, všechny součásti jazyka podléhají změně a více či méně výrazný vývoj odpovídá každému období.“

V následující části budeme aplikovat oba přístupy – diachronní i synchronní. Popis vývojových změn od vzniku až po současnou podobu analytického préterita vyžaduje diachronní pohled, avšak popisy jednotlivých konkrétních stavů v určitých obdobích vývoje jsou statické, tj. synchronní.

Teorie gramatikalizace klade větší důraz na vývoj jazyka, a tudíž využívá spíše diachronní přístup. Synchronní hledisko je však neméně podstatné. Přestože určitý idiosynchronní jazykový stav je vybrán uměle, zachycuje konkrétní stav konkrétního jazyka v jediném okamžiku, a tudíž zkoumání tohoto stavu přináší popis skutečných principů a pravidel, která mohou být zobecněna, a tak pomoci k lepšímu pochopení obecných jazykových zákonitostí.

2.2.1 Počátek sémantických změn – reanalýza

Různé složené časy se vedle jednoduchých objevují už v praslovanštině, jedná se tedy o poměrně starý jazykový jev. Podobně tomu je i u českého analytického préterita, ačkoliv zůstává otázkou, zdali dané tvary můžeme označovat jako slovesný čas i v jeho raném vývojovém období.

Komárek (1976, s. 18) uvádí, že „ještě v praslovanštině se objevil složený minulý čas typu *neslѣ jesmь*.“ Toto spojení však minimálně ve svých počátcích nebylo skutečným slovesným časem. Sloveso *být* mělo pouze existenciální význam (popř. fungovalo podobně jako dnešní spona) a to, co dnes hodnotíme jako *l*-ové participium (*neslѣ*), bylo adjektivem.

Sloveso *být* vyjadřovalo přítomný čas, příslušné adjektivum se v singuláru tvořilo sufixem *-lѣ* (pro maskulinum), *-la* (pro femininum), *-lo* (pro neutrum). Takováto přídatná jména potom měla rozvinutou flexi – skloňovala se podle tvrdých *o*- a *a*-kmenů. Dle těchto charakteristik usuzujeme, že dané spojení vyjadřovalo vlastnost subjektu (stejně jako dnešní adjektivum, které je součástí slovesně-jmenných predikátů): *neslѣ jesmь* – doslova jsem takový, že jsem činný při nesení.

Poměrně brzy však dochází k drobnému posunu v chápání významu – je zahájen proces reanalýzy. Z počátku byl nejvýraznějším sémantickým rysem daných adjektiv „popis vlastností“, ovšem u těch vlastností, které byly spojeny s nějakou činností prováděnou subjektem, se důraz přenášel především na dějovou složku. Šlo o ty případy, kdy subjekt vykonal (a dokončil) v minulosti něco, co mělo důsledek v přítomnosti – nastává perfektivizace významu. Pro srovnání si uveďme dva příklady (viz příklady 26) a 27)). V obou případech je spojení *být_{préz.} + adjektivum*, avšak první příklad může vyjadřovat pouze vlastnost a jeho význam nenese sémantický rys dějovosti. Druhý případ sice také vyjadřuje vlastnost (viz výše), ovšem rys dějovosti je silně přítomný, navíc je zde implicitně přítomná i potřeba upřesnit např. předmět činnosti.

26) *Jáz jesmь veselѣ.*

27) *Jáz jesmь neslѣ.*

Reanalýza obvykle započne v omezeném kontextu, v němž dochází k desémantizaci určité jednotky (resp. konstrukce). Omezení kontextu, v jehož rámci k desémantizaci došlo, je patrné na příkladu 27) – adjektivum za slovesem *být* ve tvaru prézentu musí nést výrazný rys dějovosti.

Reanalýza tedy mohla být zahájena. Došlo k desémantizaci slovesa *být*, které se postupně stávalo pouhou formální složkou nového analytického tvaru

[*být_{préz.}* + *l-ové participium*]. Došlo tak ke změně struktury celého tvaru (viz příklad 28)).

28) [*Jáz [jesmь] neslь.*] > [*Jáz [jesmь neslь.]*]

Dále však reanalýza neprobíhala prototypicky – nedošlo k extenzi a analogizaci. Jak bylo řečeno v první části této práce, reanalýza se téměř nemanifestuje na povrchové rovině, může být patrná, jakmile dojde k analogizaci (tj. k analogickému šíření) nově vzniklých tvarů.

Analogizace je tak obvykle prvotním formálním signálem počínajícího procesu gramatikalizace, ten ovšem nemusí vždy nezbytně procházet všemi fázemi. Podobně tomu bylo i v popisovaném případě. Pouhá desémantizace slovesa existence *být* by nebyla patrná na povrchové rovině jazyka, pokud by proces gramatikalizace nepokračoval další fází. Důkazem toho, že sémantická změna skutečně proběhla, jsou totiž následné morfologické změny, které mohly být vyvolány pouze reanalýzou.

2.2.2 Počátek formálních změn – dekategoriace a vytvoření subparadigmat

Díky změně struktury (viz příklad 28)), která, pokud měla mít význam perfekta, musela být chápána jako jedna jednotka, dochází k dekategoriaci obou jejích složek, tj. jak slovesa *být*, tak adjektiva.

Sloveso *být* již nevyjadřuje přítomný čas – z původního autosémantika se stává synsémantikem. Adjektivum ztrácí flexi a nabývá charakteru slovesa.

K dekategoriaci dochází již v praslovanském období, neboť dle Komárka (1976) se ve staroslověnských textech původní adjektivní tvary typu *neslь* nikdy nevyskytují samostatně, ale pouze ve spojení s *být_{préz.}*, z čehož lze usoudit, že již ztratily charakter adjektiva.

Přibližně v období pozdní praslovanštiny dochází k zániku jerů, který má, ačkoliv nesouvisí s tímto konkrétním procesem gramatikalizace, vliv na průběh dalších změn a vznik nových tvarů.

Změny nastávají i v případech přítomných tvarů slovesa *být*. Zaniká koncový *er* a původní kořen *jes-* se mění na *js-* (viz tabulky 5a a 5b).⁷⁵ Gebauer (1958, s. 412) udává, že „všecky tyto změny vykonaly se v češtině před počátkem českého písemnictví“.

1. os. sg.	<i>jesmь</i>	1. os. pl.	<i>jesmь</i>
2. os. sg.	<i>jesi</i>	2. os. pl.	<i>jeste</i>
3. os. sg.	<i>jestь</i>	3. os. pl.	<i>sъ</i>

Tab. 5a

1. os. sg.	<i>jsem</i>	1. os. pl.	<i>jsme</i>
2. os. sg.	<i>jsi</i>	2. os. pl.	<i>jste</i>
3. os. sg.	<i>jest</i>	3. os. pl.	<i>sú</i> ⁷⁶

Tab. 5b

Vedle tvarů z tabulky 5b existovaly ještě dubletní tvary bez psaného (a tudíž pravděpodobně vyslovovaného) náslovného *j-*, které měly stejnou platnost i užití jako ty s náslovnou hláskou. Záhy se ale objevuje rozdělení na subparadigma pro plnovýznamové a auxiliární *být*, které se často psalo bez počátečního *j-*.⁷⁷

Můžeme zde pozorovat počátek fonetické eroze – typické fonetické oslabení gramatikalizovaného synsémantického slova. Gebauer (1958) uvedené rozdělení na zvláštní subparadigmata pro auxiliáru a plnovýznamové sloveso popisuje jako pravidlo, kterého si byli autoři vědomi již ve 14. století. Jako příklad udává Štítného *Knihy šestery* (1376), kde z 964 zkoumaných tvarů není pravidlo dodrženo pouze v 17ti případech.

2.2.3 Principy jazykové ekonomie a fonetická eroze

Ještě ranější doklady toho, že původní autosémantické *být* bylo vnímáno jako gramatická jednotka, nalézáme již ve staroslověnských textech, častěji však

⁷⁵ Bez uvedených duálových tvarů, které v češtině zanikají již v 15. století.

⁷⁶ Později dochází dle ostatních tvarů k analogickému doplnění o náslovné *j-*, a vzniká tvar *jsú*.

⁷⁷ S výjimkou ve 3. os. sg., kde vždy existovaly pouze tvary *s j-*.

v textech staročeských – jednalo se o nulovou realizaci auxiliáry ve třetích osobách (zejména sg., méně pl.).

Fungoval zde vlivný princip jazykové ekonomie. Rys osoby je značen tak, že vlastně overtně značen není, neboť ho nese nulové pomocné sloveso; definuje se na pozadí celého paradigmatu. Skutečnost, že existuje nulová auxiliára právě ve třetích osobách není náhodná. Tabulka 6 poskytuje korpusová data⁷⁸ se souhrnným počtem výskytů všech slovesných tvarů pro jednotlivé osoby.

sg.		pl.	
1. os.	1 193 641	1. os.	611 535
2. os.	496 304	2. os.	498 943
3. os.	4 039 734	3. os.	1 251 988

Tab. 6

Jak je z tabulky patrné, 3. os. sg. je v současnosti zdaleka nejfrekventovanější slovesnou osobou a není důvod se domnívat, že by tomu bylo v minulosti jinak. Je tedy naprosto přirozené, že se principy jazykové ekonomie budou aplikovat nejvíce právě zde.

Všechny jazykové změny se nejdříve odehrávají v mluveném jazyce a podobně tomu bylo i v našem případě. Dostál (1967, s. 65) toto tvrzení dokládá na příkladech ze *Supraslského kodexu* (11. století), kde je pomocné *být* ve tvarech 3. os. sg. vypouštěno pouze v těch částech, které zachycují mluvený jazyk. Stejná situace je i u Štítného (*Knihy šestery*, 14. století), který, pokud se obrací ke svým dětem (a tedy pravděpodobně užívá mluvený jazyk), vynechává auxiliáru pro 3. os., ve zbytku textu ji však užívá běžně.

Skutečný doklad o vznikajícím pravidle nacházíme již v první české gramatice *Gramatice české* (1533, 58a), jejímž spoluautorem byl Václav Philomates, který píše: „Což se těch dvou slov tkne *jest* a *sou* neb *sú*: ta neslušně zbytečně na mnoha místech kladli, až do ošklivosti čtení i poslouchání. Neb což se koli kde v jedné osobě stalo, všecko ten jakýs *Jest* učinil: *počal se jest, narodil se jest, přišel jest, dal jest, trestal jest, zradil jest, dokonal jest, umřel jest*. A v mnohém počtu, ti jacis *sou* neb *sú*,

⁷⁸ Data pocházejí z Českého národního korpusu, SYN2010. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z www.korpus.cz.

kdež se co přihodilo všecko oni spáchali: *viděli sou, reptali sou, ukradli sou, divili sou se, zarmútili sou se, sešli sou se, svařili sou se.*“

Podobně ve svých mluvnicích ze 16. a 17. století doporučují vynechávat tvary *jest* a *jsou* i Jan Blahoslav (1991) či Václav Jan Rosa (1991). Dostál (1967, s. 65) potom ještě poznamenává, že vedle sebe velice dlouho koexistovaly tvary 3. os. s vyjádřeným i nevyjádřeným pomocným slovesem a že užití auxiliáry v pozdější době mělo archaizující charakter, který však byl např. v případě biblického textu záměrný. Ovšem již v r. 1549 uvádějí nakladatelé v předmluvě k Melantrichově bibli, že slova *jest* a *jsou* vynechávají. Lze tedy soudit, že nejpozději od poloviny 16. století je již normou realizovat ve třetích osobách pomocné *být* jako nulu.

Od 14. století auxiliární *být* zasahuje ještě další významná fonetická změna – redukce *jsi* > *-s*. I tato změna je důsledkem jazykové ekonomie, avšak na rozdíl od předchozího případu (nula ve třetích osobách), zde probíhala postupná fonetická eroze.

Komárek (1974, s. 125) udává celkem čtyři varianty staženého *jsi*. Kromě již dříve popsaného *si*, které bylo spíše součástí subparadigmatu pro pomocné sloveso a vzniklo ještě před počátkem českého písemnictví, to jsou *-js* (*žejs přěpustil*),⁷⁹ *-s* (*uvedls ny*)⁸⁰ a *j* (*tdy j velikú bolest měla*).⁸¹ Je očividné, že eroze neprobíhala všude stejně. Můžeme se pouze domnívat, proč nakonec zvítězila varianta *-s*. Z hlediska jazykové ekonomie je rozhodně úspornější nežli tvar *js-* a také mnohem lépe odpovídá subparadigmatu bez náslovného *j-*, což může být i jeden z důvodů, proč se neujal ani tvar *j*.

Z uvedených příkladů také vyplývá, že se auxiliára vyskytuje ve Wackernagelově pozici a začíná nabývat charakteru příklonky. Totéž uvádí Gebauer ve své *Historické mluvnicí* (1929, s. 90), současně ale udává i několik opačných příkladů, které se však vyskytují pouze ve starším jazyce a v nářečích (viz příklady 29) a 30)).

29) ***Jsem*** slýchal mnohé chytrosti před sebe mluviece.⁸²

30) ***Zme*** ho chytli, zme ho trochu poživili.⁸³

⁷⁹ *Alexandreis* (Převzato z Komárka (1974, s. 125)).

⁸⁰ *Žaltář Wittenberský* (Převzato z Komárka (1974, s. 125)).

⁸¹ *Hradecký rukopis* (Převzato z Komárka (1974, s. 125)).

⁸² Legenda o svaté Kateřině, verš 1503 (z opisu doby kolem r. 1400). (Převzato z Gebauera (1929, s. 90)).

⁸³ František Bartoš: *Dialektologie moravská*. (Převzato z Gebauera (1929, s. 90)).

Otázkou je, ve které době začalo ke kliticizaci pomocného *být* docházet. Podobně jako u většiny ostatních jazykových změn nelze určit přesnou dataci, můžeme se však domnívat, že k ní pravděpodobně nemohlo dojít dříve než ve druhé polovině 14. století.

Usuzujeme tak podle Gebauerova příkladu ze 14. století (viz příklad 29)), v němž pomocné sloveso vykazuje spíše rysy samostatného synsémantika, nežli příklonky – nemá totiž hostitele.

První stažené tvary *-s* pro 2. os. sg. se navíc objevují až od 14. století a ačkoliv jsou z hlediska ortografie samostatné, vždy lze určit jejich hostitele (viz příklady 31) a 32)).

31) *kolikrát s'na tu tvář vezřela*⁸⁴

32) *nemaudře s'udělat*⁸⁵

Z období před koncem 14. století rovněž nacházíme negované tvary daného pomocného slovesa, které se později již nevyskytují (viz příklady 33) a 34)). Možnost negace by opět naznačovala spíše samostatné synsémantikem, které je dle škály plynulého přechodu méně gramatikalizovanou jednotkou nežli příklonka. Samostatné gramatikalizované slovo nepříklonkového charakteru snáze podléhá produktivním jazykovým procesům typu vázání negace, příklonky mají ustrnulý charakter a podobné změny de facto nepodstupují.

33) *nejsem zapomanul*⁸⁶

34) *nejsi pomohl*⁸⁷

⁸⁴ *Rukopis Krumlovský* (108a), (první třetina 15. století). (Převzato z Gebauera (1929, s. 90)).

⁸⁵ *Bible Kralická* (16. století). (Převzato z Gebauera (1929, s. 90)).

⁸⁶ *Žaltář Wittenberský* (druhá třetina 14. století). (Převzato z Gebauera (1958, s. 417)).

⁸⁷ *Žaltář Kapitulní* (druhá polovina 14. Století). (Převzato z Gebauera (1958, s. 417)).

2.2.4 Zánik syntetických minulých časů

Jak již bylo nastíněno dříve, analytické perfektnum je velice staré – vyskytuje se již v praslovanštině, a tudíž nevzniklo jako náhrada za umírající syntetické minulé časy (tj. aorist a imperfektnum).

Je však velice pravděpodobné, že mezi zánikem jednoduchých préterit a rozšířením složeného existuje spojitost – analytické préteritum mohlo přispět k vyhnutí syntetických. Po proběhnuvší reanalýze je totiž najednou jeho nejvýraznějším sémantickým rysem vyjádření minulosti. Objevují se tedy tři konkurenční prostředky pro vyjádření minulého děje, které se zpočátku odlišovaly následovně: „Aorist vyslovuje děj minulé a při tom nic více, imperfektnum jako minulé a při tom trvací neb opětovaný, perfektnum jako minulé a při tom ukončený před přítomným a vzhledem k následkům v přítomnosti“ (Gebauer, 1929, s. 539).

Přibližně na přelomu 13. a 14. století dochází k ústupu syntetických préterit, od 15. století se potom objevují texty, v nichž jsou používány výhradně tvary analytické. Lze usuzovat, že není náhodné, že období zániku syntetických préterit a rozšíření analytického se shoduje s obdobím, kdy probíhá jedna z pozdních (a tedy vrcholných) fází gramatikalizačního procesu – kliticizace pomocného *být*.

V této fázi již s největší pravděpodobností není význam analytického préterita pocíťován jako perfektnum – tj. ztrácí se rys „následky v přítomnosti“ a zcela dominuje „vyjádření minulosti,“ což ostatně popisuje i Dostál (1967, s. 194): „Perfektnum je opisný tvar starobylý. Původní význam výsledku z minulého děje do přítomnosti [...] je možno sice ve staré češtině rovněž ještě v některých dokladech hledat [...]. Častější jsou již doklady, kdy perfektnum je prostě préteritem, které má stejné významy jako imperfektnum nebo aorist.“

Principy jazykové ekonomie se většinou snaží odstranit konkurenční prostředky se stejnou funkcí. Změna nikdy neprobíhá najednou, různé tvary vedle sebe nějaký čas koexistují, dokud jeden z nich nezvítězí – obvykle se jedná o tvar, který má oproti ostatním výhodu.

Konkurenční výhodou analytického préterita může být kromě relativní novosti (a tedy „neopotřebovanosti“ tvaru) i to, že rys „vyjádření minulosti“ se váže na dvě složky, tj. na auxiliáru a *l*-ové participium. Na první pohled by se mohlo zdát, že to je nevýhodné z hlediska jazykové ekonomie, která se snaží o co největší úspornost, ovšem podobné případy jsou známé i z jiných jazyků. Jedna funkce není nesena dvěma prostředky (není zdvojená), ale je rozdělena mezi dva prostředky, čímž se snižuje

„opotrebování“ významu. Příkladem může být francouzský zápor, jehož druhá část *pas* vznikla jako reakce na postupnou desémantizaci (a tedy oslabování významu) částice *ne* (viz příklad 35), kde je funkce negace rozdělena mezi *ne* a *pas*).

35) *Je ne suis pas á l'ecole.*⁸⁸

Na začátku 17. století se syntetické minulé časy již neobjevují, Gebauer (1929, s. 549) navíc dodává, že již od 15. století se vyskytují v textech chyby při tvoření jednoduchých préterit, což dokládá, že daným tvarům mluvčí již nerozuměli.

2.2.5 Změny v participiu

Zánik jerů ovlivnil i paradigma *l*-ového participia. Z původní adjektivní koncovky *-l̥* (pro maskulinum), se stává neslabičné *-l*, čímž je narušen systém slabičných sufixů, původně byla totiž slabika tvořena jerem.⁸⁹ Doklady můžeme nalézt např. v *Alexandreidě*, která je psána osmislabičným veršem (viz příklad 36)). Aby byl zachován počet veršů, muselo se *l*-ové participium vyslovovat jednoslabičně, což pravděpodobně bylo v mnoha případech obtížné.

36) *by mohl té cesty poznati*⁹⁰

Jazyk se s tímto problémem mohl vyrovnat dvojím způsobem:

- koncové *-l* bylo zcela vypouštěno a vznikaly tvary typu *nesl* > *nes* (podobně jako dnes v obecné češtině)

- koncové *-l* se stalo slabičným

Oba typy se zdají být stejně produktivní a efektivní, první způsob je využit např. v ruštině. Nejde zde však o vyrovnání paradigmatu, ale o prosté usnadnění výslovnosti – koncové *-l* bylo jednoduše odstraněno, čímž vznikl typ *nes* (1 slabika) pro maskulinum, zatímco ve femininu je stále *nesla* (2 slabiky).

⁸⁸ Čes.: *Já nejsem ve škole.*

⁸⁹ Jedná se především o narušení na rovině zvukové. Např. maskulinum *nesl* bylo jednoslabičné, zatímco ostatní tvary byly dvouslabičné.

⁹⁰ Ukázka pochází ze *Svatovítského zlomku* z 15. století (verš č. 15). (Převzato z *Alexandreis*, 1949, s. 37).

V češtině však došlo ke skutečnému vyrovnání, a *-l* tak bylo zachováno v celém paradigmatu. Díky ztrátě původní adjektivní flexe zapříčiněné procesem dekategorizace tedy vznikla současná čistě slovesná podoba *l*-ového participia.⁹¹

2.2.6 Vznik zvratných obligatorních tvarů

V současné češtině existují dvě slovní jednotky, jejichž podoba je výsledkem gramatikalizace analytického préterita – *sis* a *ses*. Jedná se o produkty fonetické eroze spojené s redukcí tvaru *jsi*. Poněkud unikátním jevem je výsledná míra gramatikalizace, jež vedla k obligatornímu užití těchto tvarů.

Tyto tvary se objevily v návaznosti na vznik staženého tvaru *-s* pro 2. os. sg., Gebauer uvádí, že existovaly již ve staré češtině. Jedná se o kombinace akuzativu zvratného zájmena *si* nebo *se* a staženého *-s*. Vystává zde ale problém slovosledu.

Tou dobou již příklonné stažené *-s* silně preferovalo Wackernagelovu pozici, to ale není jeho postavení ve tvaru *sis*, *ses*, tedy až za zájmenem. Gebauer sice uvádí několik příkladů, v nichž je auxiliára za zájmenem (viz příklad 37)), ihned však dodává, že toto postavení bylo velice sporadické.

37) *bože rozhněval se si*⁹²

Mnohem častější bylo obrácené pořadí (viz příklady 38) a 39), v nichž stojí auxiliára před zájmenem).

38) *v krásu oblék s'sě*⁹³

39) *[ty] že s'sě pohoršoval*⁹⁴

V této pozici ale nemůže dojít k prostému splynutí tvarů zájmena a stažené příklonky a současně je velice nepravděpodobné, že by daný tvar *ses* vznikl z raritní pozice v příkladu 37).

Měla-li být v příkladech 38) a 39) zřetelná distinkce mezi tvary pro 2. os. sg. a 3. os. sg., které byly až na morfém *-s* totožné, musela ve výslovnosti zaznít gemináta /ss/.

⁹¹ Se sufixy *-l* pro msc. sg., *-la* pro fem. sg., *-lo* pro neut. sg. a *-li*, *-ly* pro pl.

⁹² *Bible Kladrubská* (2. pol. 15. st.). (Převzato z Gebauera (1929, s. 92)).

⁹³ *Žaltář Kapitulní* (2. pol. 14. st.). (Převzato z Gebauera (1929, s. 92)).

⁹⁴ *Tkadleček* (pol. 15. st.). (Převzato z Gebauera (1929, s. 92)).

Geminované hlásky ovšem čeština nemá a nikdy neměla (na rozdíl např. od italštiny) ve svém souboru fonémů. V těchto případech má ovšem daná gemináta zcela zřetelně platnost fonému, jelikož je schopna rozlišit význam. Vznik nového fonému ve fungujícím systému fonémů se pokládá za obtížný proces a dochází k němu zřídka – fonologie daného jazyka je poměrně uzavřený systém. V tomto případě by navíc nešlo o systémovou změnu, gemináta by byla využívána výhradně v těchto spojeních, navíc pro mluvčí, kteří by měli najednou v systému fonémů zdvojenou hlásku vyskytující se v omezeném kontextu, by to pravděpodobně mohlo představovat problém spočívající v pro češtinu zcela netypické výslovnosti.

Dochází zde tedy k určitému typu postsyntaktického procesu – aby se mluvčí vyhnuli geminované výslovnosti, ale současně zachovali stažený tvar *-s*, muselo dojít k obrácení pořadí, čímž vznikl dnešní tvar *ses* (resp. *sis*). Tento proces nemá žádnou spojitost s gramatikalizací, jedná se čistě o fonetickou facilitaci.

Je paradoxem, že v současnosti vedle jazykově úsporných spisovných tvarů *sis*, *ses*, nacházíme často i tvary *jsi se* a *jsi si*.⁹⁵ Jedná se o hyperkorektní tvary, neboť mluvčí často považují stažený tvar za nespisovný, pouze mluvní.⁹⁶ V tabulce 7 je celkový počet jednotlivých spisovných i hyperkorektních tvarů získaný z korpusu SYN2010. Zdá se tedy, že spisovné tvary mají v současnosti (přínejmenším v psaném textu) silnou převahu.

	počet výsledků		počet výsledků
ses	7 963	sis	4419
jsi se	647	jsi si ⁹⁷	79

Tab. 7

2.2.7 Dílčím závěrem

Po zániku jednoduchých minulých časů se popisované analytické préteritum stalo jediným minulým časem indikativu aktiva v češtině. Vývoj jeho tvarů po stránce významové i formální byl poměrně dlouhý, nicméně změny na povrchové rovině nejsou

⁹⁵ Zde si můžeme povšimnout, že příklonka *jsi* v hyperkorektním tvaru obsazuje Wackernagelovu pozici.

⁹⁶ V případech *sis* a *ses* jsou však alespoň hyperkorektní tvary rozděleny na své původní složky, což se již nedá tvrdit o rozkladu aoristového tvaru *byste* na *by jste* či *kdybys* na *kdyby jsi*.

⁹⁷ Celkový počet výsledků: 158, z toho 79 výsledků typu „Jsi si jistá?“; relevantních výsledků 79.

tak výrazné, jako je tomu např. v polštině, kde se auxiliára gramatikalizovala až do podoby koncovky. Z příkladu 27) je patrné, že nejmarkantnějšími povrchovými rozdíly oproti současnosti jsou hláskové změny, které v uvedeném příkladu nesouvisí s gramatikalizací, ale proběhly v celém systému (např. zánik jerů). Změny, které proběhly v hloubkové rovině a ve struktuře celého tvaru, jsou však rozsáhlé.

Dle Gebauera (1929) pokládáme za období vzniku novočeského analytického préterita 17. století. této době by již měl být ustálen příklonný charakter auxiliárního slovesa (ačkoliv v písemné podobě se ještě mohly střídat podoby *s'* psané zvlášť a se *-s* navázaným na svého hostitele, či subparadigmata *s i* bez náslovného *j-*). Navíc je to období po smrti spisovatele Bechynky, kterého Gebauer označuje za posledního autora užívajícího syntetické minulé časy. Také auxiliára ve 3. os. sg. i pl. je již téměř výhradně realizována jako nula.

Nelze však říci, že v 17. století končí jakýkoliv vývoj námi zkoumaného času a již nedochází či nebude docházet k žádným změnám. Vachek (1983) ve své formulaci dynamiky systému uvádí, že každá struktura jazyka má potenciál podléhat změnám. Tento potenciál není sám o sobě katalyzátorem změn, je však jejich podmínkou. Jak jsme již popsali výše, jazyk nikdy není ve stavu absolutní neměnnosti, lze tedy předpokládat, že se v něm vždy odehrávají určité změny a procesy, přestože nemusí být z počátku nápadné.

2.3 *Současné analytické préteritum*

Analytické préteritum obsahuje dvě složky:

příklonné auxiliární sloveso být + *l-ové participium*
v prezentním tvaru

Podle *Mluvnice češtiny 2* (1986, s. 424) je význam minulého času patrný až z celkového tvaru, tj. z kombinace obou složek, přičemž složky samy o sobě jsou časově neurčené. Auxiliára je nositelem gramatických kategorií indikativu, osoby a čísla. Činné *l-ové* přičestí vyjadřuje vyjadřuje kongruenční kategorii rodu a čísla.

Mnohé z charakteristik zkoumaného préterita jsou úzce svázány s vlastnostmi jeho auxiliárního slovesa, které jsme podrobně popsali v části 2.1. Některé relevantní

popsané vlastnosti pomocného slovesa si zde pro lepší přehlednost pouze krátce shrneme.⁹⁸

Z hlediska ortoepické normy je pro tvary auxiliáry přípustné nevyslovovat tvary s náslovným [j]. Stažený tvar pro 2. os. sg. *-s* může podléhat asimilačním změnám (viz příklad 40), kde v důsledku vlivu hlásky /m/ v následujícím slově dochází k asimilaci znělosti⁹⁹). *L*-ové participium nevykazuje z hlediska fonetiky žádné zvláštnosti.

40) *Dals mi to.* → [*dalz mi to*]

Paradigma préterita se tvoří pravidelně (viz tabulka 8) s výjimkou pro 2. os. sg., kde může dojít ke stažení tvaru pomocného slovesa *jsi* > *-s*. Auxiliára ve třetích osobách je realizována jako nula. Všechny ostatní tvary pomocného slovesa mají kořen *js-*.

1. os. sg.	<i>nesl jsem</i>	1. os. sg.	<i>nesli jsme</i>
2. os. sg.	<i>nesl jsi ~ nesls</i>	2. os. sg.	<i>nesli jste</i>
3. os. sg.	<i>nesl Ø</i>	3. os. sg.	<i>nesli Ø</i>

Tab. 8

L-ové participium se tvoří od infinitivního kmene sloves dokonavých i nedokonavých pomocí sufixu *-l*¹⁰⁰ a příslušnými hláskovými alternacemi (např. *c* ~ *k* v *péct* ~ *pekl*).

Negaci vždy nese plnovýznamové sloveso, nikdy auxiliární. Elipsa verbální fráze není možná.

Pozice příklonného *být* odpovídá Wackernagelově pozici, přičemž tato auxiliára není náročná na výběr svého hostitele, kterým tak může být kromě předložek jakýkoliv slovní druh. Totéž platí i pro stažený tvar *-s*, jenž by se díky ortografickému úzu měl vždy připojovat ke svému hostiteli. Nicméně jak ukazuje Sgall, toto „psaní

⁹⁸ Detailní popis včetně vysvětlení daných jazykových jevů viz příslušná kapitola.

⁹⁹ Jedná se o moravskou spodobu znělosti.

¹⁰⁰ Pro všechny rody a čísla:

	sg.	pl.
masc.	<i>-l</i>	<i>-li</i>
fem.	<i>-la</i>	<i>-ly</i>
neut.	<i>-lo</i>	<i>-la</i>

Tab. 9

dohromady“ je pouhým zvykem, neboť v případech, kdy je hostitelem např. vedlejší věta, není ortografický úzus možné dodržet (viz příklad 41)).

41) *Co mu je, s mně neřekla.*¹⁰¹

Obecně může mít v rámci jedné věty préteritní tvar dva typy pořadí:

- a) plnovýznamové sloveso + auxiliární sloveso
- b) auxiliární sloveso + plnovýznamové sloveso

V případě pořadí typu a) má nestažená auxiliára tendenci být co nejbližší plnovýznamovému slovesu. Dle Petkevičových¹⁰² korpusových dat se mezi dvěma složkami préterita může objevit maximálně jedno slovo, konkrétně *-li, už, prý*, přičemž částice *-li* je nejfrekventovanější (viz příklad 42)). V závislosti na osobě potom ještě může mezi *l*-ové přičestí a auxiliáru vstoupit zájmeno *já, ty, my, vy*. Tyto případy jsou ale velmi raritní a např. zájmeno *ty* se v pozici mezi složkami préterita v daném pořadí může objevit pouze v tázacích větách (viz příklad 43)).

42) *Vyndal-li jsem věci z kapes, mohl jsem je tam položit.*

43) *Nehrál ty jsi v nějakém filmu?*

Stažená auxiliára pro 2. os. sg. *-s* se v pořadí typu a) vždy váže přímo na plnovýznamové sloveso – za jeho *l*-ový sufix. V obecné češtině v případě chybějícího *l*-ového sufixu se potom váže na hlásku, kterou končí sloveso (viz příklady 44)). Výjimku tvoří zvrtná slovesa, v jejichž případě stažený morfém *-s* pro 2. os. sg. vytváří tvary *sis, ses*¹⁰³ (viz příklad 45)). Jelikož se zde *-s* neváže přímo na sloveso, ale tvoří jednotku se zvrtným zájmenem, může mezi plnovýznamovým slovesem a *sis, ses* stát, podobně jako v případech s neredukovanou auxiliárou, jedno jiné slovo (viz příklad 46)).

44a) *Mohls přijít. ~ Mohs přijít.*

44b) *Řekls to rodičům. ~ Řeks to rodičům.*

¹⁰¹ Převzato ze Sgall (2006, s. 35).

¹⁰² Převzato z přednášky „1. a 2. osoba préterita v dnešní češtině z hlediska jazykového značkování“ pronesené dne 6. května 2013 v Olomouci.

¹⁰³ Viz kapitola 2.2.6.

45) *Přišel jsi, najedl ses, odsoudils?*

46) *Nezakoukala ty ses do něho?*

U pořadí typu b) již není tak silná tendence k maximálnímu přiblížení obou složek préterita (viz příklad 47)). Petkevič (2013) udává, že v pořadí typu b) je maximální vzdálenost mezi auxiliárou a plnovýznamovým slovesem zjištěná v korpusu SYN2010 patnáct slov, je ale velice pravděpodobné, že by mohla být i mnohem větší.

47) *Minulý týden jsem ve svém malém novém bytě na předměstí velice dobře pohostila své přátele.*

Zvláštním případem nerealizace auxiliární složky préterita jsou tvary pro první osoby. Čeština je pro-drop jazyk, tzn. že její podmět nemusí být overtně vyjádřen, jelikož kategorie osoby je nesena predikátem. V případě préterita je tato gramatická kategorie vázána na auxiliární sloveso, což platí i v případech, kdy je realizováno jako nula – není vyjádřeno na povrchové rovině, ale je součástí slovesného paradigmatu. Pokud je však v prvních osobách porušen pro-drop parametr (podmět je obligatorně overtně vyjádřen), nemusí být realizována auxiliára *jsem, jsme*. Zájmeno *já* nebo *my* tak de facto přebírá funkci auxiliárního slovesa, což je patrné i z výsledků v tabulce 10.¹⁰⁴ Zde vidíme, že pokud je ve větě overtně vyjádřený zájmenný subjekt, existuje tendence nevyjadřovat současně i auxiliáru. V tabulce jsou uvedeny výsledky pro čtyři základní typy¹⁰⁵ možného výskytu dle rodu a čísla:

a) <i>Já jsem přišel.</i>	~	a') <i>Já přišel.</i> (masc. sg.)
b) <i>Já jsem přišla.</i>	~	b') <i>Já přišla.</i> (fem. sg.)
c) <i>My jsme přišli.</i>	~	c') <i>My přišli.</i> (masc. pl.)
d) <i>My jsme přišly.</i>	~	d') <i>My přišly.</i> (fem. pl.)

¹⁰⁴ Data z korpusu SYN2010.

¹⁰⁵ Jedná se o základní typy, které mají ilustrovat pozici subjektu + (auxiliáry) + V_{lex}. Zařazeny do tabulky jsou však i výsledky obsahující objekt (např. *Já se na to díval sám.*) nebo rozvitý subjekt (např. *A my všichni dorazili v pořádku domů.*) apod.

	typ a)	typ a´)
poměr výsledků ¹⁰⁶	44	56
	typ b)	typ b´)
poměr výsledků ¹⁰⁷	39	61
	typ c)	typ c´)
poměr výsledků ¹⁰⁸	63	37
	typ d)	typ d´)
poměr výsledků ¹⁰⁹	70	30

Tab. 10

V 1. os. sg. je tendence poměrně vyšší než v 1. os. pl., což pravděpodobně souvisí s frekvencí daných tvarů – 1. os. sg. je užívána častěji, a k případným změnám tedy může docházet rychleji, neboť s vyšší frekvencí daného tvaru existuje i vyšší pravděpodobnost „sémantického opotřebování“, a tudíž potřeba inovace.

Je velmi pravděpodobné, že dochází k dalšímu oslabování funkce auxiliárního slovesa préterita. Důkazem tohoto jevu je i občasné zdvojování stažené auxiliáry ve 2. os. sg., které se sice považuje za negramatické, přesto se především v mluvené řeči vyskytuje (viz příklady 48)).

48a) *Kdyžs to uvařilas ty.*¹¹⁰

48b) *Tys žehlilas.*¹¹¹

Ačkoliv je nemožné přesně předvídat další vývoj jakéhokoliv jazykového jevu, můžeme sledovat tendence, na jejichž základě lze alespoň přibližně popsat směry, kterými se může změna ubírat. Dle předchozích dvou uvedených případů můžeme tvrdit, že změny, které analytické préteritum podstupovalo, se nezastavily, ale že i nadále pokračují, resp. jedná se o další kroky procesu gramatikalizace.

¹⁰⁶ Celkový počet výsledků pro typ a) a a´): 18 599. Z toho náhodně vybraných a ručně protříděných 100 výsledků.

¹⁰⁷ Celkový počet výsledků pro typ b) a b´): 8 289. Z toho náhodně vybraných a ručně protříděných 100 výsledků.

¹⁰⁸ Celkový počet výsledků pro typ c) a c´): 5 040. Z toho náhodně vybraných a ručně protříděných 100 výsledků.

¹⁰⁹ Celkový počet výsledků pro typ d) a d´): 320. Z toho náhodně vybraných a ručně protříděných 100 výsledků.

¹¹⁰ Pořad *Herbář* (Doživotní imunita), čas 24:00. Odvysíláno dne 10. 11. 2013.

¹¹¹ Pořad *Herbář* (Něco pro babičku a dědu), čas 24:35. Odvysíláno dne 8. 12. 2013.

Auxiliára, která se vyprázdnila sémanticky, nyní pomalu pozbývá i svou funkci. Dle Hoppera a Traugott (2003) se jedná o poměrně častý jev (důsledek postupující gramatikalizace), s nímž se jazyky pokoušejí vyrovnat různým způsobem.

Nejčastější postupem je aktualizace tvaru, kdy se „opotřebovaný“ element nahradí jiným. Tento druh bychom mohli pozorovat právě v případě nerealizace auxiliáry v 1. os., kdy je „nahrazena“ zájmenem. V zájmu zachování srozumitelnosti, tj. vyjádření kategorie osoby, která je nesena právě auxiliárou, nemůže dojít k prostému vypuštění pomocného slovesa, jelikož tvary pro první osoby by pak byly formálně shodné s tvary třetích osob, což by vedlo k velkým problémům při komunikaci. Změna struktury je nastíněna v příkladu 49).

49) *Přišla jsem pozdě.* → *Já přišla pozdě.*

Současně však existuje i velmi pravděpodobná možnost, že tvary 1. os. bez auxiliáry nevznikly tak, že by pomocné sloveso bylo nahrazeno zájmenem. Původní konstrukce totiž může zájmeno již obsahovat, což značí zdvojené vyjádření kategorie osoby. V případě pro-drop jazyků je potom běžné „vypustit“ zájmeno, jakožto jeden z nositelů dané kategorie.

Zde však mohlo dojít k opačnému případu – pro-drop parametr byl narušen, a místo nevyjádření subjektu byl „vynechán“ jiný nositel kategorie osoby, tj. auxiliára. Změna struktury by potom odpovídala příkladu 50).

50) *Já jsem přišla pozdě.* → *Já přišla pozdě.*

Možné jsou obě varianty a vzhledem k tomu, že výsledky změny jsou na povrchové rovině shodné, nelze určit, která z nich byla původcem změny, jelikož na hloubkové úrovni jsou obě stejně pravděpodobné. Není ani vyloučeno, že obě varianty v jazyce operují současně.

V každém případě to ale nic nemění na skutečnosti, že kombinace auxiliárního *být_{préz.}* + *l*-ové participia již není jediným možným indikátorem pro rozpoznání minulého času. Dochází k dalšímu oslabování auxiliární složky, která již není nezbytnou součástí tvaru préterita – je pouze nositelem kategorie osoby, tuto její funkci ale může přebrat, jak lze vidět, i jiný element s touž funkcí. Hlavním indikátorem minulého času se tak stává *l*-ové participium, resp. kombinace *l*-ového participia a nositele kategorie osoby.

Jinou, taktéž Hopperem a Traugott (2003) doloženou, reakcí jazyka na další oslabování gramatického elementu je jeho zdvojení. K tomu dochází v příkladech 48). Stažená příklonka zde není aktualizována tím, že by byla nahrazena např. zájmenem, jelikož s ním často tvoří jediný jednoslabičný relativně běžný tvar *tys*, který je poměrně starý, tudíž se dá předpokládat jistá míra jeho „opotřebovanosti“.

Jak je patrné v příkladu 48b), kategorii osoby nesou tři elementy – zájmeno *ty* + jeho příklonka *-s* + příklonka *-s* u *l*-ového přičestí, což je případ poměrně extrémního zmnožení značení kategorie. Jediným důvodem, který s největší pravděpodobností vede k takovému porušení principu jazykové ekonomie, je nejen sémantická, ale ve velké míře i funkční vyprázdněnost auxiliáry, což s sebou nese důsledky pro systém.

2.3.1. Budoucnost préterita

Pokud bychom shrnuli celé paradigma analytického préterita, mohli bychom dojít k závěru, že auxiliární sloveso již neplní svou funkci elementu spolupodílejícího se na rozpoznání préterita (srov. *Mluvnice češtiny 2*, 1986, s. 424). Pomocné sloveso se stalo příklonkou s jedinou funkcí, tj. vyjádření osoby. Nedomníváme se však, že by se tím potvrzoval Kopečného nebo Rusínové výrok o pomocném *být* jako o osobní koncovce, neboť daný element nevykazuje žádné formální rysy typické pro koncovky.

Otázka dalšího vývoje je však nejistá. Můžeme spekulovat, zdali dojde k rozsáhlejšímu porušení pro-drop parametru u některých osob préterita (podobný vývoj proběhl v ruštině), a kategorie osoby tak bude vyjádřena pouze zájmenem; či se budou nositelé osoby zmnožovat, čímž se daná kategorie zdůrazní, nebo naopak dojde k větší redukci příklonky a její fixaci (podobně jako v polštině), a stane se tak plnohodnotnou koncovkou. Je také nutné poznamenat, že, ačkoliv na základě doložených příkladů je to málo pravděpodobné, se gramatikalizační proces může zastavit a k dalším změnám již docházet nebude.

V každém případě ale můžeme říci, že zatím k jistým proměnám dochází, jsou drobné a nenápadné, jelikož se objevují více v mluvené řeči, pouze výjimečně v psaném projevu, který nyní jazyk fixuje více, než kdykoliv dřív. Dle de Saussura (2007) je však mluvený jazyk místem počátku všech jazykových změn. Navíc je spisovná čeština mnohými považována za konstrukt (např. Moro, 2006, s. 90n.), který se od běžně užívaného jazyka stále vzdaluje a je rezistentní vůči většině změn v jazyce. Spisovná čeština je chápána jako prestižní útvar, který je třeba zachovat – důvody jsou však kulturní, nikoliv jazykové. Podobný příklad, kdy se ustrnulý spisovný jazyk oddálil od

toho běžně užívaného, můžeme najít např. ve vývoji italštiny, která se vyvinula z vulgární latiny – běžně mluveného jazyka odlišného od spisovného prestižního útvaru tzv. vysoké latiny. Je tedy patrné, že umělá fixace nemůže proces jazykových změn zastavit, může je pouze zpomalit. „Absolutní neměnnost neexistuje.“ (de Saussure, 2007, s. 170). „Jazyk je [...] navždy předurčen ke změně.“ (ibid., s. 356).

3. ZÁVĚR

V předkládané práci jsme se pokusili nastínit alespoň základy teorie gramatikalizace tak, aby ji bylo možné aplikovat jako teoretický rámec pro popis vývoje českého složeného minulého času. Vzhledem k rozsahu a charakteru práce jsme se soustředili pouze na části a procesy relevantní pro analýzu vývoje složeného préterita.

V současnosti se objevuje mnoho různých přístupů k procesu gramatikalizace, které se liší např. v rozdělení jednotlivých kroků gramatikalizace, popisují různé body na škále plynulého přechodu apod. Cílem této práce nebylo podat vyčerpávající výčet všech možných přístupů a proudů, ale vybrat z nich takový, který by byl nejvhodnější pro popis vývoje analytického minulého času. Pokusili jsme se tak o syntézu současných přístupů (využívajících jednotlivé fáze gramatikalizace včetně reanalýzy¹¹²) a tradičního pojetí gramatikalizace tak, jak ji popsal Meillet (1912).

Hlavní výhodou teorie gramatikalizace je její schopnost podávat vedle detailního popisu jazykových jevů i vysvětlení jejich možných příčin a důsledků pro celý jazykový systém, neboť se teorie gramatikalizace se nesoustřeďuje pouze na jednu jazykovou rovinu či jeden druh jazykových jednotek, ale podává vždy komplexní popis. Jednotlivé roviny jazyka jsou vnímány jako prostupné a navzájem ovlivnitelné, vytvářející jeden velký, neustále se pohybující a proměnlivý celek. Podobný pohled je aplikován i v přístupu k jazykovým jednotkám, které mají v teorii gramatikalizace proměnlivý status – z autosémantického slova se postupným vývojem stává synsémantikum, či dokonce koncovka. Základní premisou všech gramatikalizačních přístupů je totiž možnost jednotek měnit svůj původní status, a zároveň ale nabývat nový (ačkoliv omezením těchto změn je jejich jednosměrnost).

Námi analyzovaný vznik složeného préterita je téměř prototypickým příkladem procesu gramatikalizace. Na proměnách slovesa *být* můžeme demonstrovat všechny hlavní fáze procesu – od přípravného kroku v podobě reanalýzy, první morfosyntaktické změny demonstrované jakožto dekategoriace, až po několik typů fonetické eroze.

Jazyková jednotka v podobě slovesa *být*, která do tohoto konkrétního procesu vstupuje, prochází s výjimkou posledního všemi body škály plynulého přechodu, a mění

¹¹² Viz kapitola 1.3.

tak svůj status z původního plnovýznamového slova až na příklonku s čistě gramatickou funkcí. Proces gramatikalizace však nezasahuje pouze *být*, ale týká se i *l*-ového participia, které postupem času prodělalo slovnědruhový transfer a změnilo se z původního adjektiva v dnešní slovesný tvar.

Proces gramatikalizace analytického préterita silně pozměnil vývoj českého jazyka. Pravděpodobně přispěl k zániku syntetických minulých časů, vedl k vytvoření specifického typu příklonného auxiliárního slovesa a tvarům *sis* a *ses*, které jsou v současnosti pokládány za samostatné jazykové jednotky a, jak již bylo řečeno, ovlivnil vznik a podobu *l*-ového participia.

V této práci jsme se ovšem nepokoušeli podat pouhý popis vývoje složeného minulého času a průběhu změn, které k němu vedly, ale především jsme se snažili tyto změny vysvětlit a tam, kde to bylo možné naše tvrzení doložit příklady z korpusu nebo literatury. Většinu uvedených změn je možné vyložit právě díky teorii gramatikalizace, a přestože za některými stály jiné jazykové procesy, vždy jsme se pokoušeli o co nejkompaktnější přístup, který nebyl svázán jediným teoretickým rámcem.

Hlavní snahou tak bylo přinést nový pohled na „starou“ problematiku, současně jsme ale v žádném případě nechtěli zavrhnout tradiční přístupy a popisy (např. Komárkovy výklady, de Saussurovo pojetí jazykového systému apod.), naopak jsme z nich téměř vždy vycházeli, neboť jsou s teorií gramatikalizace plně kompatibilní a navzájem se doplňují a obohacují.

Věříme, že námi předložený postup při popisu vývoje složeného préterita by bylo možné aplikovat na popis dalších jazykových jevů, např. vznik ostatních časů, pasiva apod. Teorie gramatikalizace je živým a univerzálním přístupem s velkými možnostmi využití, které ještě ani zdaleka nejsou dostatečně prozkoumány. Má schopnost nejen jevy popisovat, ale především odpovídat na otázku „Proč?“, což z ní činí teorii s velkým potenciálem do budoucna.

LITERATURA:

ANDERSON, Henning. Actualization and the unidirectionality of change. In: ANDERSON, Henning (ed.). *Actualization: Linguistic Change in Progress*. Amsterdam: John Benjamins, 2001, s. 225–248.

BEDNAŘÍKOVÁ, Božena. *Slovo a jeho konverze*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.

BIČOVSKÝ, Jan. *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2012.

BLAHOSLAV, Jan. *Gramatika česká*. Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 1991.

CAMPBELL, Lyle. What's wrong with grammaticalization?. *Language Sciences*, 23, 2001, s. 113–161.

CAMPBELL, Lyle, JANDA, Richard. Introduction: conceptions of grammaticalization and their problems. *Language Sciences*, 23, 2001, s. 93–112.

ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007.

ČERMÁK, František. *Morfematika a slovtvorba češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012.

DANEŠ, František a kol. *Mluvnice češtiny 3*. Praha: Academia, 1987.

DOKULIL, Miroslav a kol. *Mluvnice češtiny 1*. Praha: Academia, 1986.

DOSTÁL, Antonín. *Historická mluvnice česká II: Tvarosloví (2. část)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967.

DUŠKOVÁ, Libuše a kol. *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*. Praha: Academia, 2006.

FRANKS, Steven, KING, Tracy Holloway. *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého IV: Skladba*. Praha: Nakladatelství České akademie věd a umění, 1929.

GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého III: Tvarosloví (2. část)*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1958.

GIVÓN, Talmy. Historical syntax and synchronic morphology: an archaeologist's field trip. *Chicago Linguistic Society*, 7, 1971, s. 394–415.

GREENBAUM, Sidney, QUIRK, Randolph. *Grammar of the English Language*. Harlow: Longman, 2009.

GRUET-SKRABALOVA, Hana. VP-ellipsis and the Czech auxiliary *být* ('to be'). *XLinguae*, 5, 2012, s. 3–15.

HÁLA, Bohuslav. *Výslovnost spisovné češtiny I*. Praha: Academia, 1967.

HASPELMATH, Martin. Does grammaticalization need reanalysis?. *Studies in Language*, 22, 1998, s. 49–85.

HASPELMATH, Martin. Why is grammaticalization irreversible?. *Linguistics*, 37, 1999, s. 1043–1068.

HAVRÁNEK, Bohuslav, JEDLIČKA, Alois. *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1981.

HEINE, Bernd. Grammaticalization chains. *Studies in Language*, 16, 1992, s. 335–368.

HEINE, Bernd. *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

HEINE, Bernd. Grammaticalization and language universals. *Faits de langues*, 7, 1996, s. 11–22.

HEINE, Bernd, KUTEVA, Tania. *World lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

HOPPER, Paul J., TRAUGOTT, Elizabeth Closs. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

HORÁLEK, Karel. *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha: Československá akademie věd, 1955.

JAKOBSON, Roman. Contributions to the study of Czech accent. In: JAKOBSON, Roman. *Selected Writings. Volume 1: Phonological Studies*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1971, s. 641–725.

KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, RUSÍNOVÁ, Zdena. (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012.

KOMÁREK, Miroslav. *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1981.

KOMÁREK, Miroslav. *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum, 2006.

KOMÁREK, Miroslav. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012.

KOMÁREK, Miroslav a kol. *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia, 1986.

KOPEČNÝ, František. Jak dnes dělit slovanské jazyky. *Universitas*, 19, 1986, s. 9–13.

KOSTA, Peter. Negace a větná struktura v češtině. In: HLADKÁ, Zdeňka, KARLÍK, Petr (eds.), *Čeština – univerzália a specifika*. Brno: Masarykova univerzita, 2001, s. 117–138.

LANGACKER, Ronald. Syntactic reanalysis. In: LI, Charles (ed.). *Mechanisms of syntactic change*. Austin: University of Texas, 1977, s. 57–139.

LEUNG, Wai-Mun. A Study of Evidential Particles in Cantonese: The Case of wo3 and wo5. *The Buckingham Journal of Language and Linguistics*, 4, 2011, s. 29–52.

LICHTENBERK, František. On the Gradualness of Grammaticalization. In: TRAUGOTT, Elizabeth Closs, HEINE, Bernd (eds.). *Approaches to Grammaticalization 1*. Amsterdam: John Benjamins, 1991, s. 37–80.

LOBECK, Anne. *Ellipsis: Functional heads, licensing and identification*. New York: Oxford University Press, 1995.

LOTKO, Edvard. *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2005.

MACHÁČEK, Jaroslav. *Stručný přehled historického vývoje angličtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963.

MATISOFF, James. Areal and universal dimensions of grammaticalization in Lahu. In: TRAUGOTT, Elizabeth Closs, HEINE, Bernd (eds.). *Approaches to Grammaticalization 2*. Amsterdam: John Benjamins, 1991, s. 383–454.

MEILLET, Antoine. L'évolution des formes grammaticales. *Scientia*, 12, 1912, s. 129–148.

MORO, Andrea. *The Raising of Predicates*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

NEVIS, Joel. Decliticization and deaffixation in Saame: abessive *taga*. In: JOSEPH, B. D. (ed.). *Studies on language change*. Columbus: Ohio State University, 1986, s. 1–9.

NEWMEYER, Frederick J. Deconstructing grammaticalization. *Language Sciences*, 23, 2001, s. 187–229.

NORDE, Muriel. *Degrammaticalization*. Oxford: Oxford University Press, 2009a.

NORDE, Muriel. *The History of the Genitive in Swedish: A Case Study in Degrammaticalization*. Amsterdam: Vakgroep Scandinavische taal – en letterkunde, 2009b.

PALKOVÁ, Zdena. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum, 1994.

PETKEVIČ, Vladimír. *1. a 2. osoba préterita v dnešní češtině z hlediska jazykového značkování*. Přednáška pronesená dne 6. května 2013 v Olomouci.

PHILOMATES, Václav. *Gramatika česká*. 1533. [Dostupné v elektronické verzi na: <http://mirekcejkaa.files.wordpress.com/2010/11/etymologiapdf.pdf>]. [cit. 2014-07-29].

ROSA, Václav Jan. *Czech Grammar 1672: Čechořečnost*. Praha: Porta, 1991.

RUBINO, Carl. Against the notion of unidirectionality in lexeme genesis. *Linguistica Atlantica*, 16, 1994, s. 135–147.

SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 2007.

SGALL, Petr. Běžná mluva a lingvisté v Čechách a na Moravě. In: HOSKOVEC, Tomáš, ŠEFČÍK, Ondřej, SOVA, Radim (eds.). *Teorie a empirie: Bichla pro Krčmovó*. Brno: Masarykova univerzita, 2006, s. 27–38.

SGALL, Petr. *Jazyk, mluvení, psaní*. Praha: Karolinum, 2011.

SWEETSER, Eve E. Grammaticalization and Semantic Bleaching. In: *Proceeding of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. 1988, s. 389–405. [Dostupné v elektronické verzi na: <http://elanguage.net/journals/bls/article/view/2552/2511>]. [cit. 2014-02-15].

TOMAN, Jindřich. Weak and strong: Notes on be in Czech. In: BRETTSSCHNEIDER, G., LEHMANN, Ch. (eds.), *Wege zur Universalien Forschung: Sprachwissenschaftliche Beiträge zum 60*. Tübingen: Narr, 1980.

TRÁVNÍČEK, František. *Mluvnice spisovné češtiny I*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951a.

TRÁVNÍČEK, František. *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951b.

TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice česká III*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.

VACHEK, Josef. Remarks on the Dynamism of the System of Language. In: VACHEK, Josef (ed.). *Praguiana: Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1983.

VÁŽNÝ, Václav (ed.). *Alexandreis*. Praha: Nakladatelství Elk, 1949.

VESELOVSKÁ, Ludmila. The extended verbal projection in Czech: Three variants of the verb *být*. In: *Formal Description of Slavic Linguistics*. Frankfurt am Main: P. Lang, 2008, s. 555–569.

VESELOVSKÁ, Ludmila. Analytické préteritum a opisné pasivum v češtině. *Linguistica Brunensia*, 51, 2003, s. 161–177.

VESELOVSKÁ, Ludmila. Problematika klitik a jejich analýza v generativní syntaxi. In: VESELOVSKÁ, Ludmila. *Habilitační práce*. 2001. (Nepublikovaná habilitační práce).

YULE, George. *The Study of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

ZWICKY, Arnold, PULLUM, Gerard. Cliticization vs. Inflection: English n't. *Language*, 59, 1983, s. 502–513.

ZWICKY, Arnold. *On Clitics*. Bloomington: Indiana University Club, 1977.

Korpus:

SYN2010 *Český národní korpus*. Praha: Ústav českého národního korpusu, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2010. [Dostupné na <http://www.korpus.cz/>]

ANOTACE

Jméno a příjmení: Bc. Monika Pitnerová

Vysoká škola: Univerzita Palackého v Olomouci

Název katedry a fakulty: Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta

Název práce: Proces gramatikalizace pomocného slovesa *být* v českém analytickém préteritu

Název práce anglicky: Grammaticalization of auxiliary *to be* in Czech analytic preterite

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Božena Bednaříková, Dr.

Jazyk práce: český

Počet stran: 73

Počet příloh: 0

Počet znaků: 132 420

Počet titulů použité literatury: 71

Klíčová slova: gramatikalizace
škála plynulého přechodu
klitika
tři typy *být* v češtině
auxiliární slovesa
minulé participium
analytické préteritum

Klíčová slova anglicky: grammaticalization
cline
clitics
three types of *to be* in Czech
auxiliary verbs
past participle
analytic preterite

Abstrakt: Cílem této diplomové práce je za využití teorie gramatikalizace podrobně popsat tři typy *být* v češtině. Důraz je kladen zejména na typ

příklonného auxiliárního *být* pro analytický minulý čas. V první části práce je definován teoretický rámec, jenž se pokouší o syntézu různých přístupů, které se v současných gramatikalizačních teoriích objevují. Pozornost je věnována specifickým fonetickým, morfologickým i syntaktickým vlastnostem jednotlivých typů *být*. Analýza vývoje préterita v češtině se opírá o historické gramatiky, popis současného stavu je podpořen korpusovými daty. Hlavní důraz je kladen na objasnění možných důvodů rozdílnosti tří typů *být*, zejména potom specifických vlastností příklonného auxiliárního *být*, k čemuž slouží právě gramatikalizační teorie.

Abstrakt anglicky: The aim of this thesis is to use the grammaticalization theory to describe in detail three types of *to be* in Czech. Emphasis is put on the type of clitic auxiliary *to be* in the analytic preterite. In the first part of the thesis, the theoretical framework that attempts to synthesize different approaches in current grammaticalization theories is defined. Attention is paid to specific phonetic, morphological and syntactic features of each type of *to be*. Analysis of the preterite in Czech is based on historical grammar, description of the present state is supported by corpus data. The main emphasis is put on the clarification of the possible reasons for differences of the three types of *to be*, namely of the specific properties of clitic auxiliary *to be*, for which the grammaticalization theory is used.